INHOUDSOPGAVE

	PAGINA
1 Ligging, grenzen en omvang	2
2 Landschappelijke structuur	4
3 Infrastructuur	9
4 Nederzettingen	13
5 Bevolking	17
6 Middelen van bestaan	19
7 Sociale en culturele voorzieningen	23
8 Ontwikkeling 1850 - 1940	27
Bronnen	30
Bijlagen	34

HET OVERSTICHT
Zwolle, december 1988.

1 Ligging, grenzen en omvang

De verstedelijkte plattelandsgemeente Hardenberg ligt in het noordoostelijke deel van de provincie Overijssel. In het noorden grenst de gemeente aan de Drentse gemeenten Zuidwolde en Hoogeveen, in het oosten aan de gemeente Gramsbergen en de Bondsrepubliek Duitsland, in het zuiden aan de Twentse gemeente Vriezenveen en de gemeente Den Ham en in het westen aan de gemeenten Ommen en Avereest. De ligging van de gemeente Hardenberg in Salland is weergegeven op **kaart 1**.

De huidige gemeente Hardenberg is in 1941 ontstaan door samenvoeging van de sinds 1818 zelfstandige gemeenten Ambt Hardenberg en Stad Hardenberg. Het gebied van Stad Hardenberg omvatte het gehele voormalige stadsgericht Hardenberg (de stad en omgeving). Ambt Hardenberg besloeg aanvankelijk het zuidelijke en westelijke gedeelte van het voormalige schoutambt Hardenberg (de buurschappen Baalder, Bergentheim, Brucht, Collendoorn, Diffelen, Heemse, Oud-Lutten, Radewijk, Rheeze en Sibculo). In 1837 werd hiervan een gedeelte van de veenkolonie Dedemsvaart (1.123 ha) afgescheiden en bij de gemeente Avereest gevoegd.

Het bestuurlijke en administratieve centrum van de gemeente is de stad Hardenberg. Verder bestaat de gemeente tegenwoordig uit de dorpen en buurschappen, Brucht, Bruchterveld, Bergentheim, Oud Bergentheim, Mariënberg, Sibculo, Kloosterhaar, Diffelen, Rheeze, Radewijk, Hoogenweg, Venebrugge, Collendoorn, Heemserveen, Rheezerveen, Lutten, Oud Lutten,

Slagharen, De Krim en Schuinesloot (inclusief Lutterveld en De Belt) en Keiendorp.

Op 1 januari 1987 bedroeg de totale oppervlakte van de gemeente 184,14 km^2 (waarvan 182,58 km^2 land) en het inwonertal 31.923. De gemiddelde woningdichtheid was op die datum derhalve 51 woningen per km^2 land, zeven minder dan het cijfer voor Salland als geheel.

2 Landschappelijke structuur

2.1. Geologie

Het natuurlijke landschap van Hardenberg is hoofdzakelijk gevormd tijdens de twee laatste ijstijden van het Pleistoceen en de daarop volgende warmere periode, het Holoceen. Fluviatiele sedimenten, die in eerdere geologische perioden door de enorme oerrivieren Vecht en Regge waren afgezet, werden tijdens de op één na laatste ijstijd (het Riss-glaciaal) door vanuit het noorden voortschuivende ijsmassa's opgestuwd. Hierdoor ontstonden er opmerkelijke hoogteverschillen in het landschap. Door het landijs werden op sommige plaatsen dikke lagen keileem afgezet, vooral in het noorden van Hardenberg. In de laatste ijstijd (het Würmglaciaal), toen het opnieuw vanuit het noorden opschuivende landijs ons land niet bereikte, is het landschap overdekt met door de wind meegevoerd fijnzandig materiaal. Door dit zogenaamde dekzand werden de grootste hoogteverschillen weggewerkt; een grotendeels zwak golvend landschap was het gevolg.

In het Holoceen, de huidige geologische periode, werd het klimaat dusdanig mild, dat de vegetatie zich weer kon gaan ontwikkelen. Met uitzondering van een brede strook aan weerszijden van de Vecht werd vrijwel het gehele overige grondgebied van Hardenberg bedekt met een laag hoogveen. De enige onderbreking in het noordelijke veengebied vormde de keileemopduiking, waarop de buurschap Lutten is ontstaan. In het zuidelijke veengebied vormde een overreden stuwwal de enige onderbreking. Deze stuwwal, waarop Sibculo en Kloosterhaar liggen,

bestaat grotendeels uit fluviatiel grof zand en grind. In de strook aan weerszijden van de Vecht zijn door deze rivier dikke pakketten kleihoudende zandpakketten afgezet, evenals op talrijke plaatsen ijzeroerbanken. **Kaart 2** geeft een sterk gegeneraliseerd overzicht van de in de gemeente Hardenberg voorkomende geologische formaties en de (bijbehorende) bodemsoorten.

2.2. Bodemgesteldheid en landschap

Op grond van bodemkundige, geomorfologische en landschappelijke gegevens kan de gemeente Hardenberg ruwweg in een tweetal typen gebieden worden verdeeld. Dit zijn de beekdalzône aan weerszijden van de Vecht en de heide- en veenontginningsgebieden. De zône langs de Vecht bestaat overwegend uit niet venige beekdal- en oude bouwlandgronden (de enkeerdgronden). De enkeerdgronden zijn ontstaan door eeuwenlange bemesting met plaggen vermengd met potstalmest, waardoor vruchtbare, vaak bolvormige akkers ontstonden. Het oude cultuurlandschap onderscheidt zich duidelijk van de jongere ontginningsgebieden door een meer uitgesproken reliëf en een onregelmatige verkaveling. Op verschillende plaatsen in het oude cultuurlandschap komen oude, afgesneden rivierbochten voor, die gedeeltelijk verland zijn. Ze hebben tegenwoordig een belangrijke natuurfunctie.

Aan weerszijden van de rivierafzettingen bevinden zich verschillende soorten zandgronden, voornamelijk veldpodzolen. Deze gronden liggen op de wat hogere, vlakke plateaus, waarop vroeger de heidevelden waren. Door de dunne humeuse bovenlaag en de uitspoeling van minerale voedingsstoffen zijn deze gronden van nature onvruchtbaar. Hier bevinden zich dan ook relatief veel natuurgebieden zoals heidevelden en (aangeplante) bospercelen.

In de veenontginningslandschappen ten noorden en zuiden van de tot nu toe beschreven gebieden overheersen de afgegraven veengronden, dalgronden of dallen genaamd. Het grootschalige, open landschap in het noordelijke veenkoloniale gebied wordt bij de buurschap Oud Lutten onderbroken door een oud cultuurlandschap. Hier bevindt zich op de genoemde, met dekzand bedekte, keileemheuvel een goed voorbeeld van een typisch (flank)esdorpenlandschap. Op het hoogste deel van de Lutter Haar liggen de enkeerdgronden, die ook tegenwoordig grotendeels nog voor bouwland gebruikt worden. De lager gelegen gronden, bestaande uit venige zandgronden, zijn bijna uitsluitend in gebruik als weiland.

Opvallende elementen in het landschap van het zuidelijke veenkoloniale gebied zijn een klein perceel onvergraven hoogveen iets ten zuidoosten van Kloosterhaar, de met water gevulde gaten van de zandafgravingen rond Sibculo en ten noordoosten van Kloosterhaar en de in de veertiende eeuw ter bescherming van de Hanzeweg (Hessenweg) van Zwolle naar het Duitse Lingen aangelegde schans te Venebrugge.

Het geschetste globale beeld van het huidige landschap in Hardenberg wijkt sterk af van dat rond 1850. Ruilverkavelingen en vooral ontginningen hebben in de loop der tijd radicale wijzigingen in het landschap tot gevolg gehad. Daarnaast hebben uitbreidingen van het bebouwde oppervlak een duidelijk stempel op de landschappelijke structuur gedrukt.

2.3. Bodembeheer en ontginningen

In 1850 bestonden de gebieden ten noorden en zuiden van de brede strook oude landbouwgebieden (die voor een groot deel al in de Middeleeuwen ontgonnen waren) nog hoofdzakelijk uit heidevelden, moerassen en onvergraven hoogvenen. Deze woeste gebieden maakten vroeger onderdeel uit van de verschillende marke-organisaties en dienden als graasgebied voor de schapen en als wingebied van allerlei grond- en hulpstoffen die voor het overwegend gemengde bedrijf noodzakelijk waren. Op **kaart 3** zijn de marken weergegeven.

Zowel in het noordelijke veengebied, als in het zuidelijke is met de ontginning van de venen gestart op particulier initiatief. De verveningen ten noorden van de Vecht (in het Heemserveen, het Kollendoornerveen en het Lutterveen) begonnen in 1827, toen het afwaterings- en turfafvoerkanaal de Dedemsvaart tot de Vecht bij Ane was doorgetrokken. De grote man achter de ontginningen in dit gebied was Baron van Dedem. Tussen 1840 en 1867 werd veen afgegraven aan weerszijden van de Lutterhoofdwijk, die loopt van Lutten tot de stadsgracht van Coevorden. De verveenderij bereikte in Slagharen en De Krim het hoogtepunt in 1875. Langs de Dedemsvaart werd toen al ruim 15 jaar geen veen meer gewonnen, omdat de venen uitgeput waren.

De verveningen in het zuidelijke veengebied zijn van recentere datum. Hier werd met de ontginningen begonnen, nadat in 1856 tussen de Vecht (bij De Haandrik) en de plaats, waar na 1858 de nederzetting Vroomshoop ontstond, het voedingskanaal voor het Overijsselsch Kanaal van Almelo naar Zwolle gereed was gekomen. Laatstgenoemde, door de Twentse textielbaronnen reeds lang gewenste waterweg tussen Twente en Zwolle, is dwars door de uitgestrekte, onverveende hoogveengebieden van Noordoost-Overijssel aangelegd, vanwege de aanwezigheid van goedkope brandstof voor de stoommachines in de textielfabrieken. Een groot deel van het zuidelijke veengebied is op initiatief van de familie Van Roijen verveend. Al in 1835 had zij daartoe een Vennootschap voor het vergraven van de grote venen te Bergentheim opgericht.

In tegenstelling tot de ontginning van de hoogvenen, die voornamelijk uitgevoerd werden door grote verveners uit andere gemeenten, is de ontginning van de heidevelden voornamelijk door de boeren van de verschillende buurschappen in de gemeente Hardenberg ter hand genomen. Van groot belang in dit verband waren de verdelingen rond 1850 van de gemeenschappelijke (woeste) gronden. De boeren kregen als gevolg daarvan zelf de beschikking

over de gebruiksgronden. Hierdoor werden de individuele ontginningen sterk gestimuleerd. Het op grote schaal geschikt maken van de heidevelden voor akkerbouw en veeteelt was zeer moeilijk, vanwege de zeer geringe vruchtbaarheid van de podzolbodems en het ontbreken van (kunst)mest. Mede daarom werden veel heidegronden bebost. Veel heidegronden zijn in het kader van de werkverschaffing in de jaren dertig van de twintigste eeuw in cultuur gebracht. Een en ander betekende niet, dat er in Hardenberg in 1940 geen woeste gebieden meer waren. Zowel in het gebied tussen het oude cultuurlandschap langs de Vecht en het noordelijke veenkoloniale gebied als in het gebied ten zuiden van het oude cultuurlandschap kwamen toen nog uitgestrekte woeste gronden voor. Het grootste deel daarvan is na de Tweede Wereldoorlog ontgonnen ten behoeve van de uitbreiding van het areaal landbouwgrond.

2.4. Waterbeheersing

Door het reliëfrijke karakter van het grondgebied en de op verschillende plaatsen in de ondergrond aanwezige keileem heeft de waterbeheersing in de gemeente Hardenberg van oudsher veel problemen opgeleverd. De hoger gelegen zandgronden waren door het lage grondwaterpeil meestal ongeschikt voor landbouw, terwijl de vruchtbare laaggelegen gronden langs de Vecht regelmatig werden overstroomd. De stad Hardenberg bleef door de ligging op een natuurlijke verhoging in het Vechtdal meestal van dergelijke wateroverlast gevrijwaard.

Door grootschalige veenontginningen stroomopwaarts van de Vecht werd het waterpeil van de rivier steeds onregelmatiger, aangezien de matigende invloed van het veen verloren ging. Een uitgebreid stelsel van hoofdkanalen (wijken) en dwarswijken zorgde voor een dermate versnelde afvoer van overtollig water, dat de Vecht en ook de buiten de gemeente stromende Regge niet langer op hun taak berekend waren.

Steeds meer gebieden langs de rivieren kregen te maken met toenemende wateroverlast in de natte tijden, zodat in het eerste decennium van deze eeuw, om een snellere doorstroming te bevorderen, de lengte van de Vecht van de rijksgrens tot aan Dalfsen met 32 km werd bekort door bochtafsnijdingen. Door 69 bochtafsnijdingen werd een toename van het verhang bewerkstelligd en een daling van de zomerstand van $\pm$ 70 cm. Nu kwamen er echter klachten over een te lage grondwaterstand langs de rivier in de winter. Overstromingen in de winter zorgden namelijk voor een natuurlijke bemesting van de lager gelegen gronden. Daarom zijn in de periode 1906-1914 stuwen gebouwd te Hardenberg, Mariënberg, Junne, Vilsteren en Vechterweerd. De reeds bestaande oude stuwen te Haandrik en Ane werden door nieuwe vervangen. In 1931 werd begonnen met nieuwe verbeteringswerken ter bestrijding van de overstromingen van het Vechtdal. Door allerlei oorzaken, waaronder de Tweede Wereldoorlog, kwam het plan pas in 1957 gereed. Om het Vechtdal te behoeden voor extreem grote

wintervloeden is men in 1979 begonnen met het verhogen van de dijken langs de Benedenvecht.

Anders dan in het Reggedal, waar in 1883 één waterschap voor het gehele stroomgebied van de Regge werd opgericht, leidden de in de vorige eeuw noodzakelijk geachte verbeteringswerken aan de waterhuishoudkundige situatie in het Vechtdal niet tot de oprichting van één groot waterschap voor het gehele stroomgebied van de Vecht. Hoewel in 1880 een commissie werd ingesteld die de oprichting van een waterschap "De Vecht" zou moeten voorbereiden, bleek al gauw, dat deze oprichting op grote bezwaren zou stuiten. Gevreesd werd dat de verbetering van de Vecht te grote offers van een dergelijk waterschap zou vragen. Uiteindelijk bleef de rivier onder beheer van het rijk. Wel werden in de jaren tachtig van de vorige eeuw (en ook daarna) aan de bovenloop van de Vecht enkele kleine waterschappen opgericht die werden belast met de zorg voor de afwatering. Het kleinste waterschap in Hardenberg "De Kruserbrink" werd in 1892 opgericht. Deze besloeg slechts 24 ha laaggelegen weidegronden en had een windwatermolen. Een belangrijke verbetering in het versnipperde waterschapsbestel werd in 1958 verkregen, toen de acht kleine waterschappen in Noordoost-Overijssel en enkele aangrenzende gebieden die nog niet in waterschapsverband waren opgenomen, werden verenigd tot één groot waterschap: De Bovenvecht. De overige kleine waterschappen werden samengevoegd tot het waterschap Het Ommerkanaal.

3 Infrastructuur

(kaart 4)

3.1. Waterwegen

De Vecht is eeuwenlang een belangrijke scheepvaartweg geweest voor de handel vanuit het westen des lands, met Zwolle als tussenschakel, naar Duitsland. Nordhorn was de overslagplaats. Dit verkeer ontwikkelde zich vooral vanaf 1300 en handhaafde zich tot het midden van de vorige eeuw. Een belangrijk deel van het vervoer uit Bentheim was in handen van schippers uit Hardenberg. Daar waar thans de Havenweg loopt, lag vroeger de haven van Hardenberg. De belangrijkste handelsprodukten waren hout en Bentheimer zandsteen. Het hout werd veelal met behulp van houtvlotten getransporteerd.

De scheepvaart over de Vecht kon voor het grootste deel alleen plaatsvinden van oktober tot april, als de waterstand hoog was. Hoewel de Vechtschepen (de zogenaamde zompen) een bescheiden diepgang en een gering laadvermogen hadden, werd de scheepvaart in tijden van lage waterstanden sterk bemoeilijkt. Herhaaldelijk liepen de scheepjes aan de gronden. Om verder te kunnen varen, wierpen de schippers, die meer stroomopwaarts konden komen, een dam in de rivier op. Men wachtte dan tot het waterpeil zover gestegen was, dat de scheepjes weer vlot waren. Dan staken ze de dam door en zakten op de kunstmatige vloed de stroom af tot ze weer vastliepen. Het spelletje werd dan herhaald.

Door het aanleggen van stuwen in de Vecht in de tweede helft van de vorige eeuw en in het eerste decennium van deze eeuw werden de

problemen voor de scheepvaart alleen maar groter. Door deze stuwen kwam het dikwijls voor dat de rivier in de zomermaanden stroomafwaarts nagenoeg droog kwam te staan. Bij de stuwen te Haandrik, Ane, Vechterweerd en Vilsteren zijn in de eerste decennia van deze eeuw nog sluizen gebouwd, maar de schepen konden de andere stuwen niet passeren. De scheepvaart over de Vecht had rond de eeuwwisseling nog slechts een lokale betekenis.

De achteruitgang van de Vechtscheepvaart sinds 1850 is indirekt een gevolg geweest van de aanleg van de verschillende kanalen en vaarten, die de venen moesten ontwateren en waarover de turf afgevoerd werd. Vanwege hun betere bevaarbaarheid namen de Dedemsvaart, de Lutterhoofdwijk en vooral het voedingskanaal van Daarle naar De Haandrik al spoedig de transportfunctie van de Vecht over. Om zowel in de winter als in de zomer voor de scheepvaart een zo gunstig mogelijk waterpeil in de kanalen te verkrijgen, diende de Vecht in droge tijden als leverancier van water, in natte tijden als afvoer van overtollig water. Dientengevolge verzandde de Vecht en verdroogden de gronden langs de Vecht in de zomer, terwijl de rivier in de winter vaak zoveel water te verwerken kreeg, dat grote overstromingen optraden.

Tegenwoordig is de Vecht alleen nog bevaarbaar ten westen van Mariënberg en wel voor schepen met een maximum laadvermogen van 300 ton. Ook de meeste kanalen, vaarten en wijken hebben hun scheepvaartfunctie verloren, onder andere door de toenemende concurrentie van de spoorwegen en het vervoer over de weg. Een aantal wijken, onder andere de Van Roijenswijk in het zuidelijke veenkoloniale gebied, en het gedeelte van de Dedemsvaart tussen Lutten en Ane (1957 - 1958) zijn ten behoeve van de aanleg van wegen gedempt. De meeste kleine (dwars)wijken zijn gedempt in het kader van de uitgevoerde ruilverkavelingen. Alleen het Overijsselsch Kanaal van Almelo naar De Haandrik heeft thans nog een belangrijke transportfunctie. In het kader van de ontsluiting van de streek rond Emmen is het kanaal in de jaren tachtig verbreed om scheepvaart met vaartuigen tot 600 ton mogelijk te maken. Aan het het kanaal van Almelo naar De Haandrik bevindt zich, in het industrieterrein, de nieuwe haven van Hardenberg.

3.2. Wegen

Omstreeks 1850 liep één belangrijke weg over het grondgebied van de huidige gemeente Hardenberg. Het betrof de grote straatweg van Wijthmen via Dalfsen, Ommen, Hardenberg en Venebrugge naar Duitsland, die vanaf de Hongerige Wolf het traject volgde van de in de Middeleeuwen zo belangrijke handelsroute de Hessenweg. Bij Wijthmen gaf de straatweg aansluiting op de kunstweg van Zwolle naar Almelo. Op verschillende plaatsen langs de Hanzeweg van Zwolle naar Lingen in Duitsland werd tol geheven, in de gemeente Ambt Hardenberg in het Rheezerveld en bij ophaalbrug nummer 7 over het Overijsselsch Kanaal van Almelo naar De Haandrik, iets ten oosten van de

stad Hardenberg. Nadat dit oude systeem voor de bekostiging van de aanleg en het onderhoud van wegen en bruggen was vervangen door het stelsel van wegenbelastingen verdwenen de tolhuisjes uit het landschap.

Een tweede verharde weg liep van Hardenberg in noordelijke richting naar de Dedemsvaart en van daar langs de vaart via de Lichtmis naar Zwolle. De weg langs de Dedemsvaart was alleen binnen de grenzen van de gemeente Ambt-Ommen bestraat.

Ten zuiden van de Vecht liep min of meer parallel aan de rivier een doorgaande zandweg. Deze verbond de stad Hardenberg via de buurschappen Brucht, Bergentheim, Mariënberg en Beerze met Ommen. De overige wegen in het oude cultuurlandschap langs de Vecht hadden alleen een functie voor het lokale verkeer en waren onverhard. Ook in de heidegebieden liepen omstreeks 1850 veel van dergelijke onverharde, kronkelige wegen. In de uitgestrekte veengebieden kwamen, met uitzondering van de jaagpaden aan weerszijden langs de Lutterhoofdwijk, de Schuinesloot (een aftakking van de Lutterhoofdwijk, de Dedemsvaart, de Vervallen Bergentheimer Turf- of Mollinkvaart tussen Bergentheim en Kloosterhaar (later de Van Roijenwijk genoemd) en het Overijsselsch Kanaal Almelo-De Haandrik, nauwelijks wegen voor.

Tussen 1850 en 1940 heeft er vooral name in de veenkoloniale gebieden een belangrijke uitbreiding van het aantal (verharde) wegen plaatsgevonden. Tevens zijn veel van de omstreeks het midden van de vorige eeuw reeds bestaande zandwegen verhard. De belangrijkste verharde hoofdwegen in 1940 waren de weg langs de zuidzijde van de Lutterhoofdwijk, de weg langs de noordzijde van Dedemsvaart, de genoemde Hessenweg, de weg van Heemse via Rheeze, Diffelen en Mariënberg naar Sibculo en Kloosterhaar, de weg van Stad Hardenberg via Brucht, Bergentheim en Mariënberg naar Ommen en een gedeelte van de jaagpaden langs het Overijsselsch Kanaal Almelo-De Haandrik tot aan de verharde weg van Brucht naar Kloosterhaar.

Na de Tweede Wereldoorlog is het aantal wegen in zowel het noordelijke als het zuidelijke veenkoloniale gebied verder toegenomen, ondermeer als gevolg van uitgevoerde ruilverkavelingen. In beide gebieden zijn veel wegen aangelegd op gedempte voormalige wijken. De bekendste wijk die gedempt is ten behoeve van de aanleg van een weg is de Van Roijenswijk, de bekendste gedempte vaart de Dedemsvaart. Het hoofdzakelijk mathematische wegenpatroon in de veenkoloniale gebieden wijkt sterk af van onregelmatige, kronkelige wegenpatroon in het oude cultuurlandschap en in de heide-ontginningsgebieden.

3.3. Spoorwegen

Op 1 juli 1905 werd de spoorlijn Zwolle-Ommen-Hardenberg-Gramsbergen van de Noordoosterlocaalspoorweg-Maatschappij (N.O.L.S.) in gebruik genomen. De verbindingen tussen Hardenberg en de overige delen van

ons land werden daardoor sterk verbeterd.

Wel was er sinds december 1886 de tram van de Dedemsvaartse Stoomtramweg-Maatschappij (D.S.M.). Vanuit Hardenberg kon men vanaf toen per tram naar Dedemsvaart-Station aan de spoorlijn Zwolle-Meppel rijden, waar men op de trein kon stappen. Vanaf 1895 was er een rechtstreekse tramverbinding met Zwolle. Nadat op 4 oktober 1897 de trambaan Lutten-Coevorden in gebruik was genomen, kon men vanuit Hardenberg ook met de tram naar Coevorden. Slagharen kreeg in 1905 een tramverbinding met Hoogeveen.

De concurrentie van de spoorwegen werd steeds sterker. Zo kwam in 1906 de spoorlijn van Almelo naar Mariënberg gereed, eveneens een N.O.L.S.-lijn. In 1907 werd de spoorlijn Zwolle-Ommen-Hardenberg doorgetrokken naar Coevorden. Het vervoer van goederen en vooral van personen per tram werd steeds minder rendabel. Ook de recessie na de Eerste Wereldoorlog en de opkomst van het gemotoriseerde wegverkeer hebben bijgedragen tot het rentabiliteitsverlies van de tramwegmaatschappijen. In 1936 fuseerde de D.S.M. met de E.D.S. (Eerste Drentsche Stoommaatschappij) en werd er, althans was het personenvervoer betreft, overgeschakeld op busvervoer. Tijdens de Tweede Wereldoorlog kwam nogmaals een opleving van het personenvervoer per tram, maar in 1947 moest men besluiten het trambedrijf op te heffen. Het vervoer per autobus werd daarna voortgezet.

4 Nederzettingen

(kaarten 5, 6 en 7)

4.1. Kernen

In het centrum van het oude **Hardenberg** had de bisschop van Utrecht een kasteel. Tegenwoodig staat op die plaats de Höftekerk van de gereformeerde synodale gemeente. Om het kasteel groeide langzamerhand een kleine nederzetting, die in 1230 op last van de bisschop ommuurd en zo, althans in morfologische zin, tot stad gemaakt werd. De stadsmuur werd opgetrokken uit ijzeroerblokken, die in grote hoeveelheden in de bedding van de Vecht werden gedolven. In 1959 is een gedeelte van de oude muur herbouwd. De volgende bisschop van Utrecht, Jan van Arkel, verleende de "stad" in 1362 stadsrechten.

Tweemaal is Hardenberg door een grote brand geteisterd, in 1497 en in 1708. Tijdens de laatste brand vielen ruim 100 huizen aan de vlammen ten prooi. Slechts drie huizen bleven gespaard, alsmede het raadhuis, de kerk en de school.

Tot ongeveer 1800 was het voornamelijk de handel die de ontwikkeling van de stad bepaalde. Dat Hardenberg, evenals Ommen, daardoor niet uitgroeide tot een grote stad als Kampen, kwam door het voornamelijk lokale karakter van de handel via de Vecht.

Nog omstreeks 1850 was de stad zeer klein en uiterst eenvoudig van vorm. Hardenberg bestond toen uit een voorstraat en een achterstraat. Een kleine bebouwingsconcentratie bevond zich aan de Brink of Tolweg aan de andere zijde van de Vecht. De stad telde in 1850 ongeveer 170 huizen,

voornamelijk boerderijtjes en ambachtsbedrijven. De belangrijkste openbare gebouwen in de stad waren de Nederlands hervormde kerk, het stadhuis, het distributiekantoor van de posterijen, het station van de paardenposterijen, een kleine synagoge en de school.

Uitbreidingen van de bebouwde kom van de stad vonden tussen 1850 en 1940 voornamelijk plaats langs de Lange Steeg (de huidige Stationsstraat) en in geringere mate langs de uitvalswegen richting Brucht, de huidige Bruchterweg, en richting Gramsbergen langs de Gramsbergerweg. In tegenstelling tot veel andere plaatsen, waar het station op enige afstand van de kern werd gebouwd, is in Hardenberg langs de verbindingsweg tussen de kern en het station geen concentratie van villabebouwing ontstaan.

Na de Tweede Wereldoorlog heeft er een zeer sterke uitbreiding van de bebouwde kom van de stad plaatsgevonden, ondermeer als gevolg van de premieregelingen voor de vestiging en uitbreiding van bedrijven. Hardenberg wordt in het werkgelegenheidsbeleid van de regering namelijk tot het Noorden des Lands gerekend. Nieuwe woongebieden ontstonden vóór 1975 in en rond het oorspronkelijke losse esdorp Heemse en in het gebied ten zuiden van de oude kern van de stad Hardenberg. Rondom het in 1963 gebouwde gemeentehuis is een moderne, nieuwe stad gegroeid. Hiervoor moesten oude, historische gebouwen vaak het veld ruimen. In 1975 is gestart met de aanleg van de tot dan toe grootste stadsuitbreiding Baalder. Deze is ontwikkeld op het grondgebied van de oude, gelijknamige buurschap. In 1986 is in het gebied, dat ten zuiden van de wijk Baalder ligt, een begin gemaakt met de realisering van de nieuwe woonwijk Baalderveld-Roeterskamp. Hier zullen uiteindelijk circa 1.800 woningen worden gebouwd in de categorieën huur, premie-koop en vrije sektor. Er zal nagenoeg alleen laagbouw worden gerealiseerd. Dit in tegenstelling tot de kern van de stad, waar vooral hoogbouw verrijst.

Hardenberg heeft tegenwoordig een belangrijke centrumfunctie in Noordoost-Overijssel. De stad heeft een uitgebreid voorzieningenpakket en een goed ontsloten industrieterrein.

4.2. Buurschappen

De huidige gemeente Hardenberg telt thans 28 grotere en kleinere dorpen en buurschappen. Het ontstaan en de groei van deze nederzettingen sluit nauw aan bij de landschappelijke tweedeling. De gebieden langs de Vecht en ter plaatse van de dekzandopduikingen in de woeste veengebieden werden het eerst ontgonnen en bewoond. Veel nederzettingen in deze gebieden dateren al uit de dertiende en veertiende eeuw, bijvoorbeeld Bergentheim (1381), Sibculo (1225) en (Oude) Lutten (1295). De boerderijen werden zo gunstig mogelijk gesitueerd ten opzichte van de lage gronden vlak langs de rivier, die als wei- en hooiland gebruikt kon worden, en de hoge grond wat verder af, die als bouwland kon fungeren. Er ontstonden zo verschillende soorten esdorpen.

Ambt Hardenberg telde in 1850 een tiental dergelijke dorpen, namelijk Diffelen, Mariënberg, Rheeze, Heemse, Collendoorn, Bergentheim, Brucht en Baalder langs de Vecht en Lutten en Sibculo respectievelijk op gestuwde afzettingen in het noordelijke en zuidelijke veengebied. Vijf van die oude nederzettingen hebben, functioneel en morfologisch gezien, tot op de dag van vandaag hun oorspronkelijke karakter weten te behouden. **Lutten** (tegenwoordig Oud Lutten) vormt een voorbeeld bij uitstek van een flankesdorp, met de meeste boerderijen in twee lange rijen op het overgangsgebied van de hoger gelegen esgronden en de lager gelegen weidegronden en heide- en veengebieden. In **Diffelen** lagen en liggen de boerderijen in een krans rond de Groote Esch. Het is dan ook een goed voorbeeld van een kransesdorp. **Rheeze** is nog steeds duidelijk te herkennen als een typisch kernesdorp met een concentratie van boerderijen tussen de Rheezerbelten, **Collendoorn** als een typisch essenzwermdorp, waar de boerderijen verspreid liggen op de es, en **Oud-Bergentheim** eveneens als een essenzwermdorp. Vanwege het oorspronkelijke karakter is Rheeze eind 1988 aangewezen tot beschermd dorpsgezicht. Zowel de oude brink als enkele schuren met wanden die gedeeltelijk uit vlechtwerk bestaan, vormen opvallende elementen in het esdorp, waarvan de geschiedenis teruggaat tot 1381.

De overige buurschappen hebben na de Tweede Wereldoorlog hun oorspronkelijke morfologische en functionele karakter verloren. Er heeft in de meeste ervan bescheiden kernvorming plaatsgevonden. Grotere uitbreidingen van het bebouwde gebied vonden plaats in Baalder en Heemse. In **Heemse**, de hoofdplaats van de voormalige gemeente Ambt Hardenberg, stond vroeger een gelijknamige havezate. In 1860 is het "Huis te Heemse" wegens bouwvalligheid afgebroken. Ook de andere havezaten van Ambt Hardenberg zijn in de loop der tijd gesloopt. De eerste concentratie van bebouwing langs de Hessenweg kwam rond 1840 tot stand. Omstreeks 1850 bedroeg het aantal woningen (voornamelijk boerderijen) in Heemse ongeveer 100. De uitbreidingen van de bebouwing in Heemse tussen 1850 en 1940 vallen in het niet bij de spectaculaire uitbreidingen van na de Tweede Wereldoorlog. Aan de (Hessen)weg naar Hardenberg ontstond de nieuwe woonbuurt Heemsermars. Ten oosten en zuidoosten van de oude nederzetting (de geschiedenis ervan gaat terug tot 1240) zijn respectievelijk Heemse Norden en Het Hazenbos ontstaan. Door verdichting van de bebouwing en uitbreiding van de voorzieningen heeft de nederzetting haar oorspronkelijke karakter grotendeels verloren.

De nederzettingen in de vanaf de tweede helft van de vorige eeuw ontgonnen veen- en heidegebieden zijn betrekkelijk jong. Een uitzondering vormt Radewijk, dat al in 1464 bestond. Het betreft een nederzetting aan de Radewijkerbeek, waar al in de late Middeleeuwen turf werd gewonnen. De naam is afgeleid van Roedewijk,

wat zoiets betekent als "kleine vaart in ontginning".

De grootste nederzettingen in de heide- en veengebieden zijn ontstaan langs kanalen. Zo is **Lutten** rond 1830 aan de Dedemsvaart ontstaan, toen zich hier de eerste veenarbeiders op het grondgebied van de gemeente Ambt Hardenberg vestigden en de venen aan weerszijden van de vaart begonnen te ontginnen. Hoewel de bebouwing in de kern van Lutten vanaf 1830 sterk is toegenomen (omstreeks 1845 bedroeg het aantal woningen in Lutten 28, op 1 januari 1987 237) heeft de nederzetting nog steeds de karakteristieke langgerekte vorm. Alleen ten noorden van de kruising Zwarte Dijk/Provincialeweg T 59 heeft zich na de Tweede Wereldoorlog een kleine, rechthoekige kern ontwikkeld.

Ongeveer gelijktijdig met Lutten is ook **Slagharen** ontstaan. Het is in eerste aanleg eveneens een typische veennederzetting. De eerste veenarbeiders vestigden zich er langs de Lutterhoofdwijk, van west naar oost. De nieuwe nederzetting groeide snel; omstreeks 1850 stonden er al circa 100 huizen. Tussen 1850 en 1940 zette de groei van Slagharen in versneld tempo voort, maar verloor het dorp zijn langgerekte vorm. Veel nieuwe bebouwing kwam in geconcentreerde vorm tot stand langs de weg naar Hoogeveen, de huidige Herenstraat, en verspreid in het veenkoloniale gebied, voornamelijk ten noorden van de oorspronkelijke bebouwde kom. Na de Tweede Wereldoorlog ontwikkelde zich ten noorden van de Lutterhoofdwijk aan weerszijden van de Herenstraat een behoorlijke, rechthoekige kern, die op 1 januari 1987 2.179 inwoners en 736 woningen telde. De naam Slagharen is afgeleid van de hoge landstrook in het veengebied (=haar), waar de boeren van Lutten (nu Oud Lutten) hun slagengronden hadden liggen.

Bergentheim is de grootste nieuwe nederzetting aan het Overijsselsch Kanaal Almelo-De Haandrik is ontstaan. In tegenstelling tot Lutten en Slagharen heeft Bergentheim geen duidelijke lineaire ontwikkeling doorgemaakt. De nederzetting heeft zich vanaf het begin geconcentreerd nabij het punt van samenkomst van het kanaal van Almelo naar De Haandrik en de Van Roijenswijk. In het verlengde van deze, inmiddels gedempte wijk, staat nog het administratiekantoor van de latere N.V. Veenderij erven mr. I.A. van Roijen (voorheen het Vennootschap van de grote venen te Bergentheim). Het kantoor is omstreeks 1910 gebouwd, op de plaats van het eerste kantoor (annex boerderij) van de vervenersonderneming.

5 Bevolking

5.1. Loop van de bevolking
In tegenstelling tot de meeste Sallandse plattelandsgemeenten heeft de gemeente Hardenberg (Ambt en Stad) als geheel blijkens **tabel 1** in de periode 1850 - 1940 geen tijdelijke daling in haar inwoneraantal gekend ten tijde van de grote landbouwcrisis rond de jaren tachtig van de vorige eeuw. Wel trad er naar aanleiding van die economische recessie een aanmerkelijke stagnatie in de groei van de bevolking op, die zo kenmerkend was voor de periode 1850-1880. De aanwezigheid van nog uitgestrekte woeste heide- en vooral veengebieden (in 1880 nog 10.900 ha in Ambt en Stad samen) maakte, dat veel agrariërs een nevenbestaan konden vinden in de verveenderij. Daarnaast stond tegenover het vertrek van mensen steeds een belangrijke toestroom van mensen, onder andere van de zogenaamde Groninger boeren. Een vertrekoverschot kon daardoor echter na 1890 niet vermeden worden. Maar hoe groot dit verstrekoverschot ook was, het werd steeds ruim gecompenseerd door een geboortenoverschot. Per Saldo bleef Hardenberg qua inwoneraantal dus groeien. Bijvoorbeeld zijn er in 1890 uit Ambt Hardenberg 69 mensen meer vertrokken dan er zich vestigden. Het geboortenoverschot bedroeg in dat jaar 136. Stad Hardenberg kende in dat jaar een vestigingsoverschot van 12 en een geboortenoverschot van 11.

5.2. Ruimtelijke spreiding
(tabellen 2, 3 en 4)
In 1850 telden de jonge veenkoloniale nederzettingen van Lutten en Slagharen de meeste inwoners. In beide nederzettingen

samen woonde toen ruim 34 procent van de totale bevolking van de gemeenten Ambt Hardenberg en Stad Hardenberg. In Stad Hardenberg woonden 992 mensen, oftewel 17 procent van de totale gemeentelijke bevolking van Ambt en Stad Hardenberg samen. De rest van de bevolking woonde verspreid in Ambt Hardenberg, voornamelijk geconcentreerd in de buurschappen en gehuchten. Worden alleen de kernen bezien, dan is in 1947 Hardenberg de nederzetting met de meeste inwoners, namelijk 1.957. Dat is ongeveer 10 procent van de totale gemeentelijke bevolking van Hardenberg. Tussen 1850 en 1940 is het aandeel van de bevolking, dat verspreid in het buitengebied van de verschillende kernen en buurschappen woonde, aanmerkelijk toegenomen. Was er rond 1850 nog vrijwel geen (verspreide) bebouwing in de woeste gebieden, in 1947 woonde er ruim 32 procent. Op 1 januari 1987 woonde 44 procent van de totale bevolking van de gemeente Hardenberg in de gelijknamige kern, 38 procent in de overige (kleine) kernen en 18 procent verspreid in het buitengebied. Er heeft na de oorlog dus een concentratie van de bevolking in (kleine) kernen plaatsgevonden.

6 Middelen van bestaan

6.1. Landbouw

De landbouw is lange tijd de belangrijkste bestaansbron geweest voor zowel de bevolking van Ambt Hardenberg als van Stad Hardenberg. Belangrijke nevenactiviteiten waren het turfsteken en het vervaardigen van textiel. Vanwege de enorme uitgestrektheid van de heidevelden en het areaal veenboekweit vormde ook de bijenteelt een aanvulling op de verdiensten uit de landbouw. De grondstoffen voor de textielnijverheid, vlas, werden door de boeren zelf verbouwd. De landbouwgronden van de boeren van de stad Hardenberg lagen in Ambt Hardenberg, ten noorden van de stad. Hier bevonden zich de stadsweiden, de gebieden waar plaggen werden gestoken en waar haver werd verbouwd. De akkers lagen ten zuiden van de stad. De veldnaam Burger Akkers op de topografische kaart van 1850 refereren hiernaar.

Rond 1850 domineerde in beide gemeenten het gemengd bedrijf, waarbij de veeteelt in dienst stond van de akkerbouw. De belangrijkste akkerbouwgewassen waren aardappelen, rogge, veenboekweit, vlas, haver en gerst. Wol vormde een belangrijk produkt uit de schapenhouderij.

Na 1850 werd langzamerhand de produktie voor de markt belangrijk. Deze ontwikkeling kreeg rond 1880 extra impulsen. Door de lage graanprijzen ten tijde van de landbouwcrisis, die toen heerste, werd de boer genoodzaakt ook andere produkten op de markt te brengen, met name zuivelprodukten. De prijzen van die produkten hadden namelijk veel

minder te leiden van de economische recessie.

De overgang van akkerbouw naar veeteelt blijkt onder meer duidelijk uit de ontwikkelingen in de omvang van de veestapel tussen 1850 en 1940. In de gemeenteverslagen van Ambt Hardenberg en Stad Hardenberg wordt in 1851 melding gemaakt van in totaal 2.776 runderen, 5.563 schapen en 291 varkens. In 1886 waren de getallen respectievelijk 3.917, 5.159 en 350, in 1930 respectievelijk 11.128, 640 en 10.345. De opmerkelijke daling in het aantal schapen hield sterk verband met de afname van de arealen heide en veen. De afname in het schapenbestand kwam geheel voor rekening van Ambt Hardenberg. In Stad Hardenberg steeg het aantal schapen tussen 1850 en 1930, van 48 tot 140.

De omschakeling van akkerbouw op veeteelt heeft ook duidelijke sporen in de gebouwde omgeving achtergelaten. De vorm van de boerderijen veranderde (stallen en hooiopslagplaatsen gingen het uiterlijk van de boeren bedrijven bepalen), zuivelfabrieken verschenen in het landschap en het aantal korenmolens slonk. In de gemeente Hardenberg zijn nog drie (intakte) windmolens aanwezig, waarvan de in 1876 gebouwde windkorenmolen te Radewijk nog steeds in gebruik is. Verder staat er nog een molen in Slagharen en een in Heemse. De molen in Heemse betreft de vroegere stadsmolen van Hardenberg of de Oele Mölle. Oorspronkelijk stond er een watermolen op de plaats van deze uit 1533 daterende windkorenmolen.

De ontginningen van de woeste gronden, vooral van de venen, is tussen 1850 en 1940 van groot belang geweest voor zowel Ambt als Stad Hardenberg. In de eerste plaats waren veel mensen voor hun broodwinning direkt afhankelijk van de verveenderij, in de tweede plaats vormde de turf een belangrijke bron van inkomsten voor de gemeenten.

Na de verveningen waren er veel voormalige veenarbeiders die kleine landbouwbedrijven op de dalgronden begonnen. Maar omdat de boeren aanvankelijk nog verstrikt waren in een economische kringloop, waarin een tekort aan mest een belangrijke rol speelde, waren de mogelijkheden zeer beperkt. Niet alleen het tekort aan mest maakte grootschalige ontginningen van de dalgronden (in de zin van het voor landbouw geschikt maken ervan) een moeilijke onderneming, ook de aanwezigheid van turfstrooiselfabrieken in Schuinesloot en Bergentheim werkte belemmerend. In deze fabrieken werd ook de voor het verkrijgen van een goede textuur van de bodem zo belangrijke bovenste veenlaag (bonksel of bonkaarde) verwerkt. Vooral in het zuidelijke veengebied heeft een en ander tot problemen geleid.

De komst rond 1890 van Groninger en Drentse kolonisten (in de volksmond Groninger boeren genoemd) betekende een grote ommekeer in de agrarische structuur en het uiterlijk van het landschap van het gebied in de veenkoloniën van Hardenberg. Op zoek naar nieuwe landbouwgronden, trokken vooral jonge boeren, die

thuis niet in het bezit van een stuk bouwland konden komen, uit de oude veenkoloniën van Groningen en Drente weg. Bekend met het vruchtbaar maken van dalgronden door middel van het gebruik van compost, koeie- en kunstmest begonnen de kolonisten met het voor bouwland geschikt maken van de dallen. Het gebruik van compost, en dierlijke mest was in de veenkoloniale gebieden van Hardenberg niet mogelijk vanwege de hoge prijzen. De goedkopere kunstmest bracht uitkomst.

De "Groninger" boeren vestigden zich het eerst in het noordelijke veengebied, vooral in Lutten en in De Krim. Een generatie later (± 30 jaar) later begonnen de zonen van deze pioniers met het ontginnen van de dallen in het zuidelijke veengebied. Hier vestigden zich veel boeren langs de Van Roijenswijk. De kolonisten brachten niet alleen hun produktiemethoden mee, maar ook de karakteristieke architektuur van de Groninger boerenhoeve.
Er ontwikkelde zich een opmerkelijk verschil in grondgebruik tussen het noordelijke en het zuidelijke veenkoloniale landbouwgebied van Hardenberg. Het eerstgenoemde gebied toont grote overeenkomsten met de echte veenkoloniale akkerbouwgebieden van Groningen. Er ontstond hier bijvoorbeeld ook een aardappelmeelfabriek. Tevens is hier de akkerbouw tot op de dag van vandaag de belangrijkste tak van landbouw gebleven. In het zuidelijke veengebied is het gemengde bedrijf in de loop van de tijd gaan overheersen, ondermeer als gevolg van de geringere bodemvruchtbaarheid door de aanwezigheid van de genoemde turfstrooiselfabriek in Bergentheim.

6.2. Ambacht, industrie en diensten

Na de veenontginningen in de vorige eeuw en in het begin van deze eeuw is de gemeente Hardenberg gekenmerkt geweest door armoede en een hoog werkloosheidspercentage. Dat heeft er toe bijgedragen, dat Hardenberg zich in de jaren vijftig met steun van de rijksoverheid kon ontwikkelen tot een industriekern. Hoewel hier ook vóór de jaren vijftig al enkele bedrijfjes gevestigd waren, wordt de start van Hardenbergs industriële tijdperk in feite gemarkeerd door de komst van de Wavin in 1957. Wavin is inmiddels uitgegroeid tot een van de grootste kunststofverwerkende industrieën ter wereld. Door de snelle groei van het bedrijf werden ook ander bedrijven aangetrokken. In 1988 zijn in de gemeente Hardenberg 69 industriële bedrijven gevestigd, voornamelijk op het grote industrieterrein "De nieuwe Haven" ten zuiden van de stad.

De belangrijkste nijverheidsbedrijven in Hardenberg in 1851 waren linnen- en katoenweverijen, klompenmakerijen, spinnewielmakerijen en timmerbedrijven. In de stad Hardenberg was een calicotfabriek (calicot is de met de destijds nieuwe weeftechniek, de schietspoel, vervaardigde katoenenstof) met 30 weefstoelen gevestigd.

In 1930 was er in de gemeente Hardenberg (Ambt en Stad samen) een groot aantal kleine industrieën en ambachtelijke bedrijven. De belangrijkste bedrijfstak was de bouwnijverheid met 70 vestigingen. Op de tweede plaats kwam de voedings- en genotmiddelenindustrie (61 vestigingen) en op de derde plaats de metaalnijverheid (37 vestigingen).

Grote fabrieken zijn tussen 1850 en 1940 in Hardenberg ook gevestigd. Ze hingen nauw samen met de landbouw. De belangrijkste grote fabrieken in de stad Hardenberg waren de vestiging van de in 1929 vanuit Almelo naar Hardenberg gekomen textielfabriek van de Leeuwarder Textiel Maatschappij (E.L.T.E.M.) en de stoomzuivelfabriek "Salland". De fabriek van de E.L.T.E.M. is in Hardenberg gevestigd vanwege de aanwezigheid van een groot potentieel aan arbeidskrachten, hoewel de verbindingen met Twente zeer slecht waren. De fabriek heeft eerst proefgedraaid in een oude school aan de Achterstraat. De stoomzuivelfabriek is oorspronkelijk in 1897 op particulier initiatief gesticht. Later is de particuliere maatschappij omgezet in de "N.V. Stoomzuivelfabriek Salland".

De belangrijkste fabriek in het noordelijke veenkoloniale gebied was de uit 1901 daterende aardappelmeelfabriek "De Baanbreker" te Lutten. In het zuidelijke veengebied was vanaf 1894 de turfstrooiselfabriek aan de "Oude Vaart" in Bergentheim een belangrijke werkgever. Tijdens de campagne werkten er in het bedrijf tussen de 600 en 700 arbeiders. Na afloop van het seizoen liep dat aantal tot 100-150 arbeiders terug. Ook in Schuinesloot (in het noordelijke veengebied) heeft een turfstrooiselfabriek gestaan.

In 1850 vond vrijwel de gehele beroepsbevolking van Hardenberg (Ambt + Stad) een bestaan in de niet-agrarische beroepen. In 1930 was het percentage van de totale beroepsbevolking, dat werkzaam was in de niet-agrarische bereoepen 36,6 en in 1947 38,9. Tegenwoordig (toestand per 1 januari 1987) is 20% van de totale beroepsbevolking werkzaam in de landbouw, 39,9 in de nijverheid en 40,1% in de dienstensektor. Na 1850 heeft Hardenberg dus een ontwikkeling doorgemaakt van een hoofdzakelijk agrarische naar een hoofdzakelijk op de dienstensektor georiënteerde gemeente.

7 Sociale en culturele voorzieningen

7.1. Kerken en begraafplaatsen
Na de reformatie is het schoutambt Hardenberg vrijwel in zijn geheel overgegaan tot de protestantse leer. Met de komst van de verveners en hun arbeiders nam ondermeer het aantal rooms-katholieken weer sterk toe, met name in de veenkolonies Lutten en Slagharen. Ook de scheuringen binnen de Nederlande hervormde kerk vanaf 1834 zorgden voor een verzwakking van de dominante positie van de hervormde moederkerk. De leiders van ondermeer de Christelijk Afgescheiden Gemeente vonden vooral in de jonge veenkoloniale gebieden veel gehoor. In 1887 en 1888 ging een groot gedeelte van de Nederlands hervormden over naar de Doleantie.

Omstreeks 1845 telde de hervormde gemeente van Ambt Hardenberg ruim 2.800 zielen. De totale bevolking van die gemeente bedroeg toen ± 3000 inwoners. De Nederlands hervormden behoorden deels tot de hervormde gemeente van Heemse, deels tot die van de stad Hardenberg. Het aantal rooms-katholieken in Ambt Hardenberg bedroeg in 1845 470, het aantal Israëlieten 12. De katholieken behoorden allemaal tot de in 1842 opgerichte statie van Lutten. De joden van Ambt Hardenberg vormden samen met de joden van Stad Hardenberg (een twintigtal) één joodse kerkelijke gemeenschap. De bijkerk in Stad Hardenberg, behoorde tot de ringsynagoge van Deventer. In 1903 werd de synagoge aan het Oosteinde in gebruik genomen. Dit kerkgebouw is na de Tweede Wereldoorlog, tot begin jaren tachtig, in gebruik geweest als jeugdgebouw van de

gereformeerde kerk. Daarna is het afgebroken. Omdat de joden hun doden niet in de stad mochten begraven, is al rond 1761 aan de overzijde van de Vecht een kleine Israëlitische begraafplaats aangelegd. Deze unieke terpvormige begraafplaats "Het Jodenbergje" ligt tegenwoordig tussen de Vecht en Rijksweg 34, iets ten noorden van de stad Hardenberg. Sinds 1910 is het begraafplaatsje niet meer in gebruik. Behalve de genoemde twintig joden waren de inwoners van Stad Hardenberg in 1845 hoofdzakelijk hervormd. De drie katholieken in de stad behoorden tot de statie Lutten.

Door een snelle toename van de bevolking, met name in de veenkoloniën, en door nieuwe scheuringen binnen de Nederlandse hervormde kerk en binnen de nieuwe, gereformeerde kerkgenootschappen is het aantal kerkelijke groeperingen in Ambt en Stad Hardenberg na 1850 sterk toegenomen. Tegenwoordig telt de gemeente Hardenberg 35 kerkelijke (wijk)gemeenten van diverse signatuur, verspreid over 12 dorpen. De meeste daarvan hebben een eigen kerkgebouw. Het merendeel van de kerkgebouwen dateert van na de Tweede Wereldoorlog. De kerken van voor 1940 zijn onder andere de Nederlands hervormde kerk in Heemse (daterend uit de veertiende eeuw en in 1977 gerestaureerd), de Höftekerk van de gereformeerd synodale gemeente te Hardenberg (1891), de rooms-katholieke St. Stephanuskerk in Hardenberg (1848), de gereformeerde kerk vrijgemaakt te Mariënberg (± 1930), de Nederlands hervormde kerk van Bergentheim, daterend uit 1940 (de oude hervormde kerk uit 1913 is tegenwoordig in gebruik als buurthuis), en de Nederlands hervormde kerk te Lutten (1853). Het Nederlands hervormde kapelletje te Schuinesloot is van de Nederlands hervormde kerk te Lutten.

De Nederlands hervormden vormen tegenwoordig nog steeds de grootste kerkelijke groepering in de gemeente Hardenberg. Op 1 januari 1987 behoorde 38,9 procent van de totale gemeentelijke bevolking tot dat kerkgenootschap. De cijfers voor de overige kerkgenootschappen waren toen als volgt: gereformeerd 24,2%, gereformeerd vrijgemaakt 14%, overige 2% en geen 8,2%.

De gemeente Hardenberg telt tegenwoordig veertien begraafplaatsen, waaronder twee prehistorische. In de Baalder Esch zijn grafresten van circa 4.000 jaar geleden gevonden. De graven in de Lange Akker (Hardenbergerweg te Mariënberg) zijn ongeveer 9.000 jaar oud. Andere oude begraafplaatsen zijn de algemene begraafplaats aan de Stationsstraat in Hardenberg, gesticht rond 760, de uit omstreeks 780 gestichte algemene begraafplaats aan de Scholtensdijk te Heemse, de Kerkelijke Begraafplaats in Sibculo aan de provinciale weg Den Ham-Kloosterhaar (de basis van deze begraafplaats is in 1406 gelegd met de stichting van een klooster op deze plaats) en het genoemde Jodenbergje.

De overige begraafplaatsen in de gemeente Hardenberg dateren voornamelijk van na 1850. Alleen

de rooms-katholieke begraafplaats in Slagharen aan de Herenstraat is van iets oudere datum, namelijk van 1843. De kerkelijke begraafplaats aan de Dedemsvaartseweg-Noord in Lutten is gesticht in 1854, de kerkelijke begraafplaats aan de Schapenweg in Bergentheim in 1908, de joodse begraafplaats aan het zogenaamde Mulopaadje in Hardenberg omstreeks 1910, de algemene begraafplaats in Hardenberg aan de Bruchterweg in 1921, de kleine begraafplaats achter Huize "De Eik" in Slagharen (sinds 1969 wordt er niet meer begraven, omdat sindsdien de overleden zusters naar de centrale begraafplaats van de congregatie in Maastricht worden overgebracht), de rooms-katholieke begraafplaats aan de Geert Mighelsweg in De Belte in 1951 en de algemene begraafplaats "De Larikshof" aan de Oldemeyerweg tenslotte in 1975. Tot 1905 werden zwervers en daklozen op de Vreemdelingen Begraafplaats aan de Haardijk in Hardenberg begraven. Deze begraafplaats is in 1975 geruimd.

7.2. Scholen

In 1850 telde Ambt Hardenberg 11 scholen, stad Hardenberg slechts één. Vanwege de uitgestrektheid van de eerstgenoemde gemeente hadden vrijwel alle buurschappen en dorpjes, hoe klein ook, een eigen (veelal openbare) lagere school. Er stond een school in Heemse, in Collendoorn, in Lutten, in Radewijk, in Rheeze, in Sibculo, in Bergentheim (in het huidige Oud Bergentheim), in Baalder, in Diffelen, in Brucht en in Slagharen.

Bijzondere scholen verschenen in Hardenberg, evenals elders, voornamelijk pas na 1889, toen ook schoolbesturen van niet-openbare scholen voortaan een rijksbijdrage in de salarissen van de onderwijzers kregen. Het instellen van de leerplicht en de financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs in 1920 betekende een nog sterkere stimulans voor de uitbreiding van het aantal scholen. Het gevolg van een en ander was dat de gemeente Hardenberg in 1947 22 scholen telde, waaronder vier scholen voor middelbaar (beroeps)onderwijs. Drie van de vier middelbare scholen stonden in de stad Hardenberg, namelijk een U.L.S., een technische school en een landbouwhuishoudschool. In Heemse stond een in 1921 door de Christelijke Boeren- en Tuindersbond van Overijssel opgerichte landbouwwinterschool. Behalve Diffelen, Collendoorn, Collendoornerveen, Heemserveen en Schuinesloot beschikten alle overige buurschappen en kernen over één of meerdere lagere scholen. Bergentheim en Mariënberg hadden samen een bijzondere school.

Na 1947 is het aantal scholen verder gestegen tot 36 in 1988. Alle scholen voor voortgezet onderwijs zijn tegenwoordig in de kern Hardenberg gevestigd. In Slagharen staan de meeste bijzondere scholen, namelijk twee rooms-katholieke. De geschiedenis van het rooms-katholieke onderwijs in Slagharen begon in 1913, toen er een school voor lager onderwijs voor jongens en meisjes werd gebouwd op het terrein van huize "De Eik".

7.3. Welzijn

Tot 1941 hadden Stad Hardenberg en Ambt Hardenberg ieder een eigen gemeentehuis. Het uit 1805 daterende gemeentehuis van Stad Hardenberg stond aan de Voorstraat, dat van Ambt Hardenberg vanaf 1889 aan de Hessenweg. Na de samenvoeging van de twee gemeenten in 1941 werd het gemeentehuis te Heemse het hoofdkwartier van de nieuw gevormde gemeente. Het gemeentehuis van de voormalige gemeente Stad Hardenberg heeft, nadat het een tijdlang in gebruik is geweest als belastingkantoor, uiteindelijk de functie van oudheidkamer gekregen. Toen in 1963 het huidige gemeentehuis op het Stephanusplein in Hardenberg gereed kwam, werd het oude gemeentehuis in Heemse ook overbodig. Het is nog in hetzelfde jaar afgebroken.

Oorspronkelijk stonden in de kom van Stad Hardenberg zeven stadspompen, eigendom van en in onderhoud bij de gemeente. Er was een pomp aanwezig op de eiermarkt, in de Achterstraat (tegenover de oude gemeenteschool), aan de Doelendwarsstraat, in de Voorstraat (tegen de hervormde kerk), aan het begin van de Fortuinstraat, op de markt (daar, waar nu de muziekkoepel staat) en aan het Oosteinde. Twee pompen uit Bentheimer zandsteen zijn bewaard gebleven. Eén staat er aan het Oosteinde, één op het Badhuisplein. Nadat Hardenberg in 1934-35 op het openbare waterleidingnet werd aangelegd, zijn de overige pompen voorgoed uit het straatbeeld verdwenen. Nieuwe elementen, als gevolg van de aanleg van het waterleidingnet, in het landschap waren de watertorens, zoals de uit 1932 daterende watertoren van Lutten.

Dankzij een legaat van de weduwe Röpke Zweers werd in 1931 de bouw van een ziekenhuis aan de Stationsstraat mogelijk gemaakt. Zij vermaakte f 100.000,-- voor deze bestemming aan de Groene Kruisvereniging. Vanwege ruimtegebrek is het ziekenhuis meerdere keren verbouwd. Uiteindelijk is men overgegaan tot de bouw van het huidige streekziekenhuis Coevorden-Hardenberg aan de Jan Weitkamplaan. Het oude ziekenhuis is afgebroken.

Belangrijke sociale en culturele voorzieningen in Slagharen zijn de Stichting Onderwijs Advies Centrum en huize "De Eik", beide ondergebracht in het uit 1913 daterende gebouwencomplex van de congregatie van de zusters van het "Arme Kind Jezus". In 1920 werd dit klooster, waarin ondermeer de genoemde jongens- en meisjesschool gehuisvest waren, uitgebreid met een pensionaat. In de jaren 1940-1942 was het een herstellingsoord. Daarna werd er twee jaar lang huisvesting geboden aan een 57-tal priesterstudenten. Het grote gebouw is tegenwoordig in gebruik als opvangoord voor asielzoekers; in het kleinere gebouw is het adviescentrum gevestigd.

8 Ontwikkeling 1850 - 1940

Typering:
Kasteelstadje.

Functie:
Tussen 1850 en 1940 vervult Hardenberg een centrumfunctie voor het omringende agrarisch gebied.

Ruimtelijke ontwikkeling:
Omstreeks 1850 was de stad klein en had een uiterst eenvoudige vorm. Hardenberg bestond toen uit een voorstraat en een achterstraat, langs en tussen deze straten concentreerde de bebouwing zich., met als belangrijkste oriëntatiepunt de nederlands-hervormde kerk. Ook aan de overkant van de Vecht bevond zich wat bebouwing aan de Brink, het verlengde van de Voorstraat. Tussen 1850 en 1900 breidde de stad zich in geringe mate uit naar het zuiden en zuidoosten. Na 1900 vindt hier verdichting plaats en ontstaat er bebouwing langs de Lange Steeg (de huidige Stationsstraat) in de richting van het in 1903 gebouwde station en langs de uitvalswegen naar Brucht en Gramsbergen. Met name langs de Gramsbergerweg werden villa's gebouwd.

Stedebouwkundige ontwikkeling Hardenberg

Boven: kaart ca. 1850
Onder: kaart ca. 1900

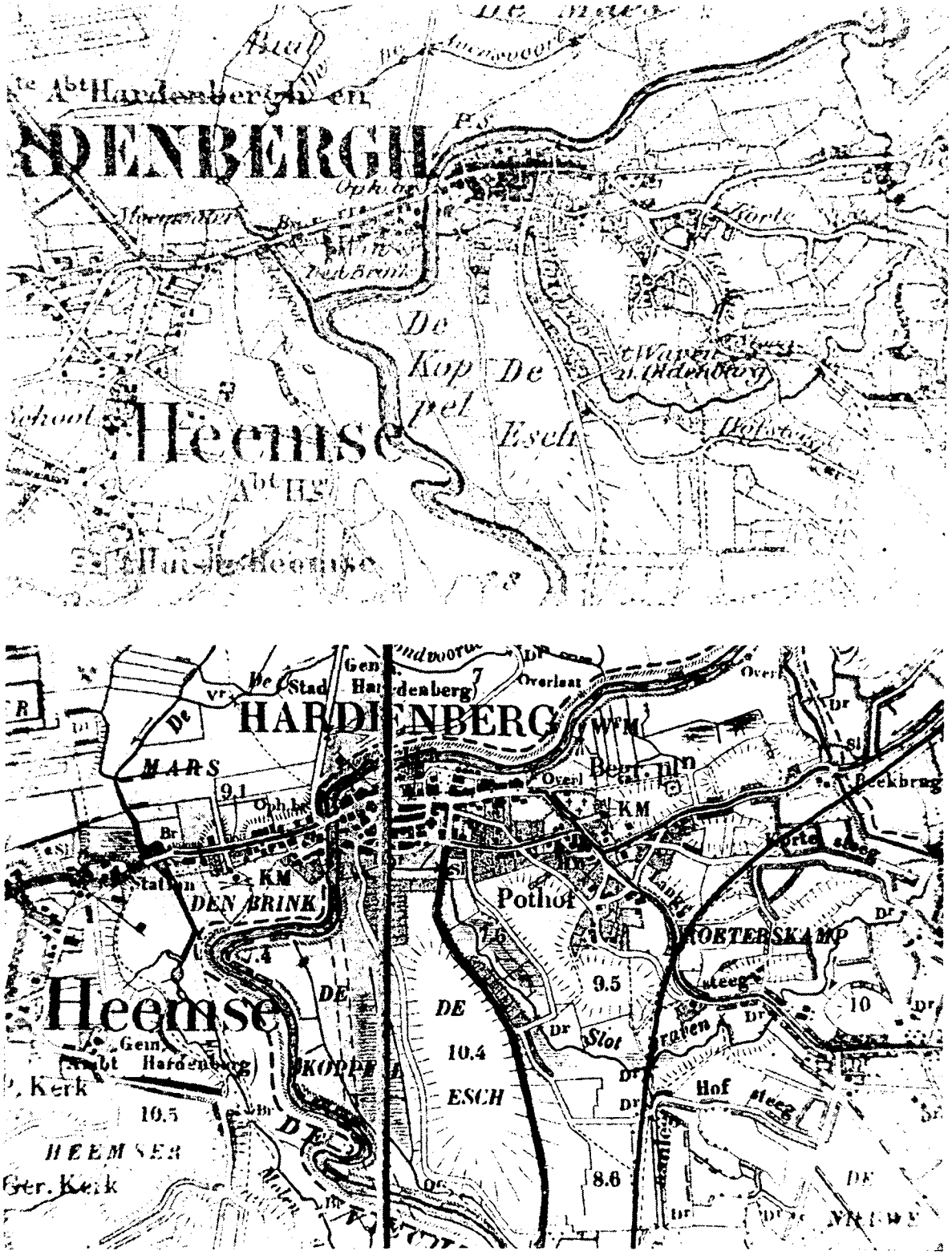

Kaart ca. 1940

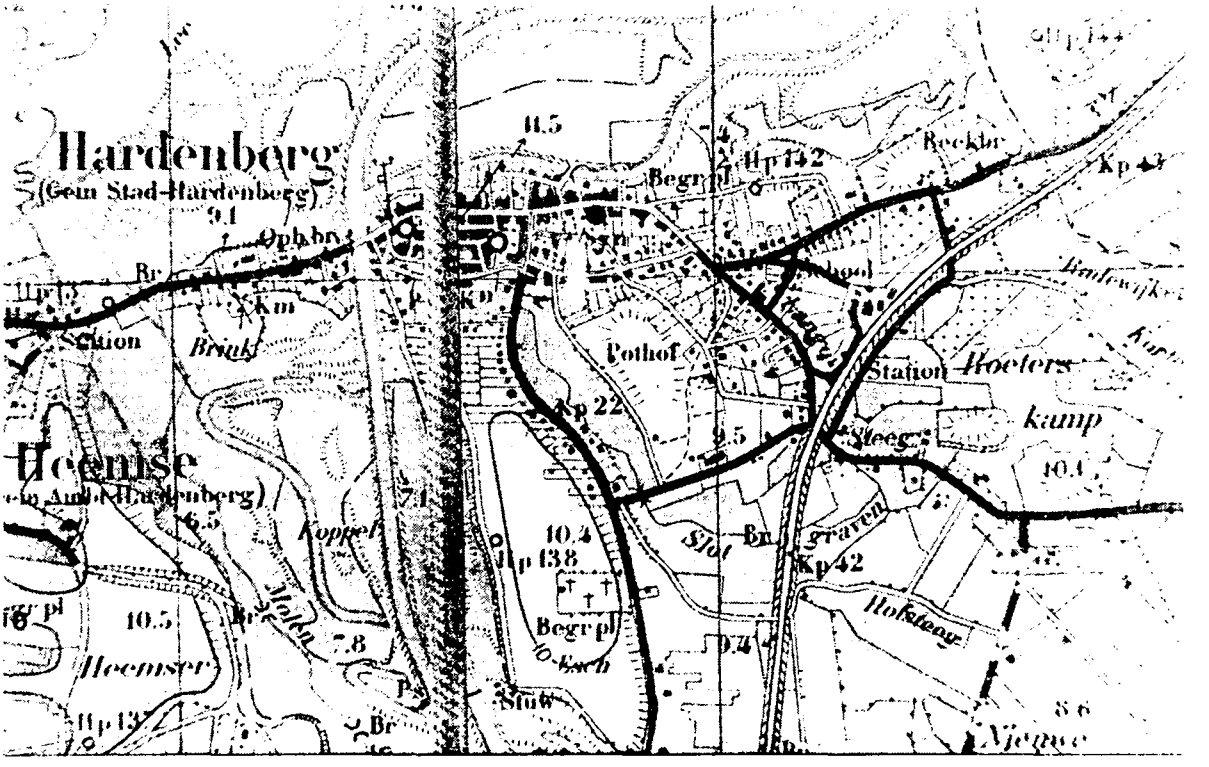

Schaal : ca. 1:15000
Bron : Topografische kaarten van Nederland
Kaart ca. 1850, verkend 1851
Kaart ca. 1900, verkend 1901
Kaart ca. 1940, verkend 1933

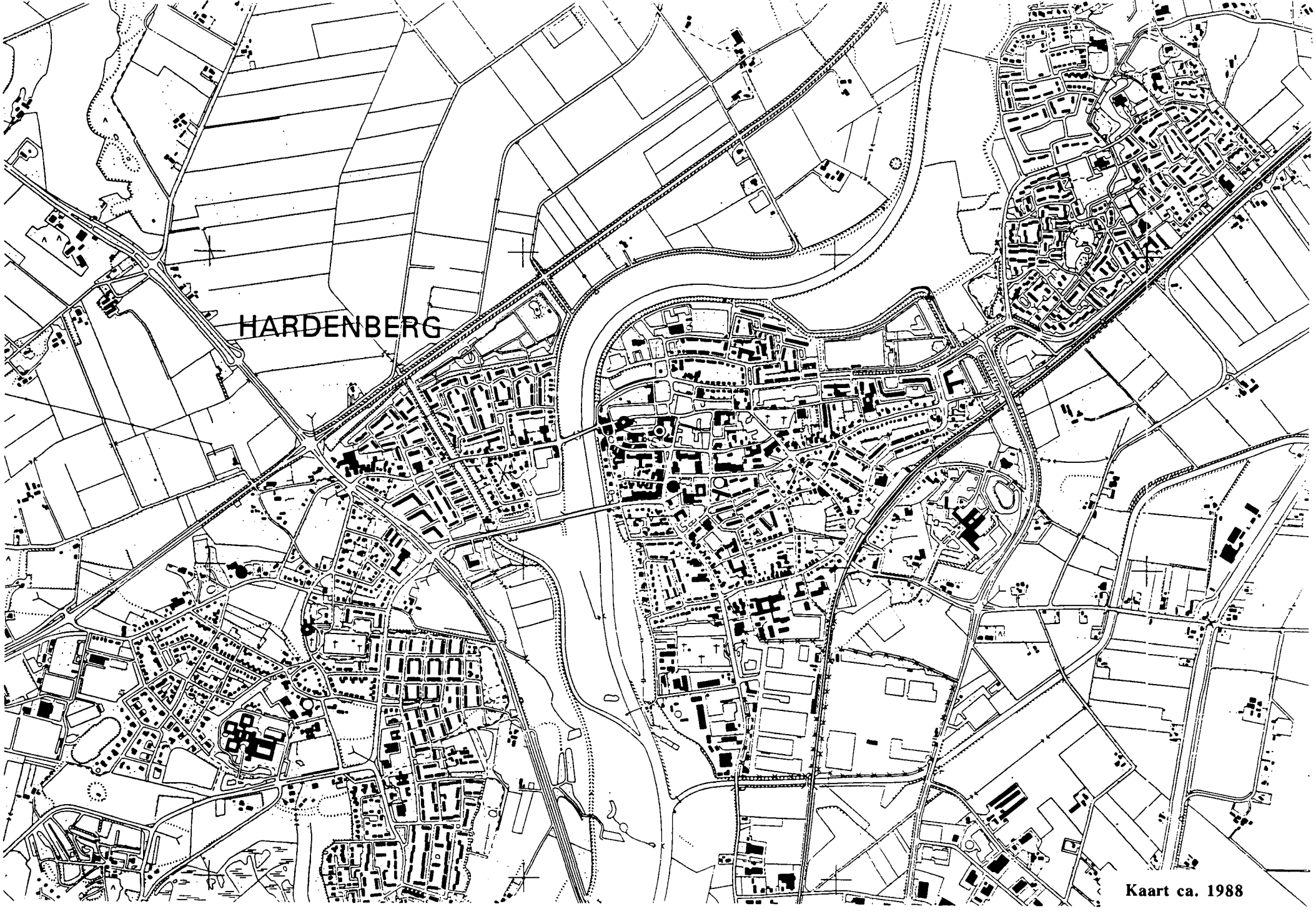

Kaart ca. 1988

Bronnen

Literatuur Hardenberg en regio

*Graatsma, B.J., De geschiedenis van Hardenberg, Hardenberg, 1962.
*Hardenberg, een momentopname, Hardenberg, 1981.
*Hardenberg in cijfers, Hardenberg, 1987.
*Hardenberg: van vertraagde groei naar versnelde ontwikkeling, E.T.I.O., Zwolle, 1958.
*Hilberink, H.J., 600 honderd jaar Bergentheim, Hardenberg, 1985.
*Horstra- v.d. Meer, W.T. en H. Roest, Onder ons gezegd..., in het veen kijkt men niet op een turfje, in De Krim niet op een aardappel, De Krim, 1987.
*Kuipers, G. en E.J. Loor, Hardenberg in oude ansichten, Zaltbommel, 1969.
*Meinsma, H., Nederzettingsgeografische scriptie van de gemeente Hardenberg, Vrije Universiteit Amsterdam, z.j. [1970].
*Seinen, J.R., Een wandeling door oud-Hardenberg, z.p. [Hardenberg], 1988.
*Seinen, J.R. en G. de Wit, Stap voor stap langs de Vecht, Gramsbergen en Hardenberg, Hardenberg, 1985.
*Streekplan Noordoost-Overijssel, Provincie Overijssel, z.p.[Zwolle], z.j.[1985].
*Toelichting streekplan Noordoost-Overijssel, Provincie Overijssel, z.p.[Zwolle], z.j.[1985].
*Varwijk, G.H. en J.R. Seinen, Stap voor stap langs de Dedemsvaart, Dedemsvaart, 1983.
*Wegwijs in Hardenberg, gids voor de gemeente Hardenberg, Hardenberg, 1987.

Literatuur algemeen:

*Aa, Van der, Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden, deel

1-12. Gorinchem, 1839-1848.
*Atlas van Nederland, 's-Gravenhage, 1963-1977.
*Atlas van Nederland. Deel 2: bewoningsgeschiedenis; deel 12: infrastructuur; deel 13: geologie; deel 14: bodem; deel 15: water; deel 16: landschap; deel 20: landinrichting, 's-Gravenhage, 1984.
*Besselaar, Molens in Nederland, Amsterdam, 1974.
*Bevolking der Gemeenten van Nederland op 1 januari 1987, 's-Gravenhage, 1987.
*Bijdragen uit het land van IJssel en Vecht, Eerste en tweede bundel, IJsselacademie, Zwolle 1977-1978.
*Buter, A., De groene vallei. Stad en land aan de IJssel, Den Haag, 1978.
*Buter, A., Dit land over de IJssel, Hoorn, 1976.
*Crom, A.P., (red.) e.a., Anderhalve eeuw gereformeerden in stad en platteland, deel 7, Overijssel, Kampen, 1985.
*Demoed, H.B., Mandegoed schandegoed, Zutphen, 1987.
*Dekker, G. (Red.), e.a., Oude fabrieks- en bedrijfsgebouwen in Overijssel, Serie jaarboeken Overijssel, Zwolle, 1986.
*Dijksterhuis, R., Spoorwegtracering en stedebouw in Nederland, historische analyse van een wisselwerking, de eerste eeuw: 1840-1940, Z.p. [Groningen], Z.j.[1980].
*Egberts, E., Wie water deert, die water keert, Zwolle, 1985.
*Elzenga, E., Langs de oude Overijsselse kerken, Baarn, 1972.
*Engelen van der Veen, G.A.J. van, 'Marken in Overijssel', in: Geschiedkundige atlas van Nederland, Den Haag, 1924.
*Engelen van der Veen, G.A.J. van, G.J. ter Kuile en R. Schuiling, Overijssel, Deventer, 1931.
*Fischer, E.J., Stroomopwaarts, Zwolle, 1986.
*Fockema Andrea, S.J., Het kaartbeeld van Overijssel 1550-1850, Overdruk uit Versl. en Mededе. v.d. Ver. tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, 55ste stuk, z.p., 1939.
*Gevers, A.J., en A.J. Mensema, De havezaten in Salland en hun bewoners, Alphen aan den Rijn, 1983.
*Grote Topografische Atlas van Nederland, deel 3, Oost Nederland, Groningen, 1987.
*Heitling, W.H. en Lensen, L., Vijftig eeuwen volk langs de IJssel, Zutphen, z.j. [1980].
*Hendriks, F.M., De grenzen van Overijssel en van de Overijsselse gemeenten van 1807 (1811-1842), Overdruk uit Versl. en Mededе. v.d. Ver. tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis 75e stuk, 1960.
*Krämer, G., Wij trekken door Twente en Salland, Arnhem, z.j. [1935].
*Kuile, E.H., ter, De monumenten van geschiedenis en kunst, Zuid-Salland, 's-Gravenhage, 1964.
*Kuile, E.H., ter, Noord- en Oost-Salland, 's-Gravenhage, 1974.
*Kuile, E.H., ter, Zuid-Salland, 's-Gravenhage, 1964.
*Kuyper, J., Gemeente-atlas van Nederland, Zaltbommel, (herdruk), 1971.
*Kloot Meijburg, H., van der, Onze oude dorpskerken, Rotterdam, 1921.
*Meene, J.G.C. van de en P. Nijhof, Spoorwegmonumenten in Nederland, Amsterdam, 1985.
*Meindersma, H. en K. de Jong (red.), Jongere bouwkunst in Overijssel, 1840-1940., Zwolle, 1985.

*Mulder, G.J.A., Handboek der geografie van Nederland. Deel VI, Zwolle, 1959.
*Nijhof, P., Oude fabrieksgebouwen in Nederland, Amsterdam, 1987.
*Nijhof, P., Watermolens in Nederland, Zwolle, 1982.
*Nijhof, P., Windmolens in Nederland, Zwolle, 1983.
*Overijssel, de provincie en Overijsselse gemeenten in kaart en aanzicht, Zwolle, 1983.
*Overijssel, Aspecten en Perspectieven, Amsterdam, 1951.
*PPD van Overijssel/ASP, Streekplan IJsselvallei, 1985.
*Pyttersen's Nederlandse almanak voor iedereen, Zaltbommel, 1922-1942.
*Romers, H., De spoorwegarchitectuur in Nederland 1841-1938, Zutphen, 1981.
*Rosenberg, H.P.R., De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland, 's-Gravenhage, 1972.
*Schelhaas, H. en B. Molenaar (red.), Graven en begraven in Overijssel, Serie jaarboeken Overijssel, Zwolle, 1981.
*Schelhaas, H. (Red.) e.a., Historische kerken in Overijssel, Serie jaarboeken Overijssel, Zwolle, 1974.
*Schelhaas, H. (Red.) e.a., Molens in Overijssel, Serie jaarboeken Overijssel, Zwolle, 1972.
*Schelhaas, H. (Red.) e.a., Schipvaart en schepen in Overijssel, Serie jaarboeken Overijssel, Zwolle, 1985.
*Schuiling, R., Nederland, handboek der aardrijkskunde, deel 1 en 2, Zwolle, 1936.
*Schutten, G.J., Varen waar geen water is, reconstructie van een verdwenen wereld, geschiedenis van de scheepvaart ten oosten van de IJssel van 1300-1930. Twentsche courant.
*Seinen, J.R. en G. de Wit, Stap voor stap langs de Vecht, Hardenberg, 1985.
*Slicher van Bath, B.H., Een samenleving onder spanning, Geschiedenis van het platteland in Overijssel. Assen, 1957.
*Slicher van Bath, B.H., (red.), Geschiedenis van Overijssel, Deventer, 1970.
*Steegh, A., Monumentenatlas van Nederland, Zutphen, 1985.
*Steensma, R. (Red.) en C.A. van Swichem (Red.), honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw, Kampen, 1986.
*Stiksma, K., Spiegel van steden, dorpen en landschappen in Oost-Nederland, Overijssel, Gelderland en het rivieren gebied, Ridderkerk, 1986.
*Stilma, L., Rondom de Holterberg e.v., Holten, z.j. [1962].
*Varwijk, G.H. en J.R. Seinen, Stap voor stap langs de Dedemsvaart, Dedemsvaart, 1983.
*Ven, D.J., van der, Met de goastok door Twente en Salland, Verslagen van de hoofdcommissie voor herziening der belastbare opbrengst van de ongebouwde eigendommen, Overijssel, 's-Gravenhage, 1890.
*Visscher, H.A., Het Nederlandse landschap, een typologie ten behoeve van het milieubeheer, Utrecht, 1974.
*Volmuller, H.W.J. (samenstelling), Nijhofs Geschiedenislexicon, Nederland en België, 's-Gravenhage-Antwerpen, 1981.
*Vuuren, L., van, Rapport betreffende een algemeen onderzoek naar de sociaal-economische structuur van het district van de kamer van koophandel en fabrieken voor Salland, Epe, 1941.
*Werkman, G., Kent u Overijssel

ook zo?, Zeist, z,j. [1962].
*Wieringa, H. (red.), Waterstaat in Overijssel, Zwolle, 1983.
*Woud, A. van der, Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848. Amsterdam, 1987.
*Zanden, J.L., De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914, Utrecht, 1985.
*Zonneveld, J.L.S., Levend land. De geografie van het Nederlandse landschap, Utrecht, 1985.

Kaarten:

Bodemkaart van Nederland. Stiboka, Wageningen, 1985.
Kadastrale minuutkaart 1832, Rijksarchief Overijssel, Zwolle.
Topografische kaart van Nederland, ca. 1850, 1900, 1935, 1950, 1960, 1976 en 1985. Topografische Dienst Delft/Emmen.

Archieven:

Databank Universiteit van Amsterdam, Vakgroep Sociale geografie, 1988.
Gemeenteverslagen 1850-1940, Rijksarchief Overijssel, Zwolle
Verslagen van Gedeputeerde Staten 1850-1940, Rijksarchief Overijssel, Zwolle.

Bijlagen

Tabellen

Tabel 1.
Loop van de bevolking in de gemeente Hardenberg vanaf 1850.

jaar	aantal inwoners	index (1850 = 100)
1850	6.001	100
1860	7.680	128
1870	8.380	140
1880	9.517	159
1890	9.650	161
1900	9.871	164
1910	11.874	198
1920	13.712	228
1930	15.762	263
1940	17.986	300
1987	31.923	532

Bron: Databank Universiteit van Amsterdam, 1988.

Tabel 2.
Woningvoorraad en aantal inwoners in de buurschappen en kernen van de gemeente Hardenberg 1) omstreeks 1850. 2)

kern/buurschap	woningvoorraad	inwoneraantal
Stad Hardenberg	170	992
Heemse	100	586
Brucht	34	196
Bergentheim	48	283
Sibculo	58	338
Kloosterhaar	-	-
Diffelen	30	152
Rheeze	33	192
Baalder	44	257
Radewijk	26	152
Venebrugge	6	34
Collendoorn	24	138
Collendoornerveen	12	72
Heemserveen	19	108
Rheezerveen	10	57
(Oude) Lutten	48	280
Lutten (aan de Dedemsvaart)	173	1.007
Slagharen	179	1.044
Totaal	1.014	5.888

1) Ambt Hardenberg en Stad Hardenberg
2) Cijfers bij benadering

Bron: Steden en dorpen in Overijssel, p. 107 e.v.

Tabel 3.
Woningvoorraad en aantal inwoners in de buurschappen en kernen van de gemeente Hardenberg op 31 mei 1947.

kern/buurschap	woningvoorraad 1)	inwoneraantal
Hardenberg		1.957
Heemse		1.228
Baalder		308
Collendoorn		326
Hoogenweg		377
Verspreide huizen		885
Totaal Wijk Hardenberg	963	5.081
Oud Bergentheim		294
Mariënberg		154
Diffelen		216
Rheeze		279
Brucht		271
Verspreide huizen		196
Totaal Vechtgebied	268	1.410
Slagharen		1.174
Schuinesloot		709
Slagharen (Lutterhoofdwijk)		592
Lutten		1.689
Oud Lutten		611
Verspreide huizen		2.768
Totaal Noordelijk veengebied	1.313	7.543
Station Bergentheim		981
Gouden Ploeg		380
Kloosterdijk (gedeeltelijk)		153
Kloosterhaar		858
Sibculo		668
Venebrugge		67
Radewijk		273
Verspreide huizen		2.571
Totaal Zuidelijk veengebied	1.079	5.951
Woonschepen		9
Woonwagens		5
Gemeente Hardenberg	3.625	19.999

1) Gemiddelde woningbezetting: 5.48

Bron: C.B.S., Uitkomsten van de volks- en beroepstelling, 31 mei 1947.

Tabel 4.
Woningvoorraad en aantal inwoners in de buurschappen en kernen van de gemeente Hardenberg per 1 januari 1987.

kern/buurschap	woningvoorraad 1)	inwoneraantal
Hardenberg	4.485	14.074
Brucht	104	399
Rheeze	60	315
Diffelen	38	184
Collendoorn	117	471
Heemserveen	97	340
Rheezerveen	154	655
Hoogenweg	137	468
Venebrugge	31	119
Radewijk	185	636
Kern Mariënberg	157	532
Kern Sibculo	183	677
Kern Kloosterhaar	333	1.130
Verspreide huizen Kloosterhaar	127	473
Verspreide huizen Sibculo	140	626
Verspreide huizen Mariënberg	47	172
Bergentheim	541	1.907
Bruchterveld	105	392
Verspreide huizen Bruchterveld	197	904
Verspreide huizen Bergentheimervenen	135	498
Verspreide huizen Oud Bergentheim	144	549
Kern Lutten	245	800
Verspreide huizen Lutten	237	797
Verspreide huizen Oud Lutten	141	573
Kern Slagharen	736	2.179
Kern Schuinesloot	131	451
De Belt	23	86
De Krim	86	259
Verspreide huizen om Slagharen en Schuinesloot	270	1.257
Gemeente Hardenberg	9.386	31.923

Bron: Statistieken R.O.I., Woningvoorraad en aantal inwoners per wijk/buurt, 1987.

Kaart 1

DE LIGGING VAN DE GEMEENTE HARDENBERG IN SALLAND

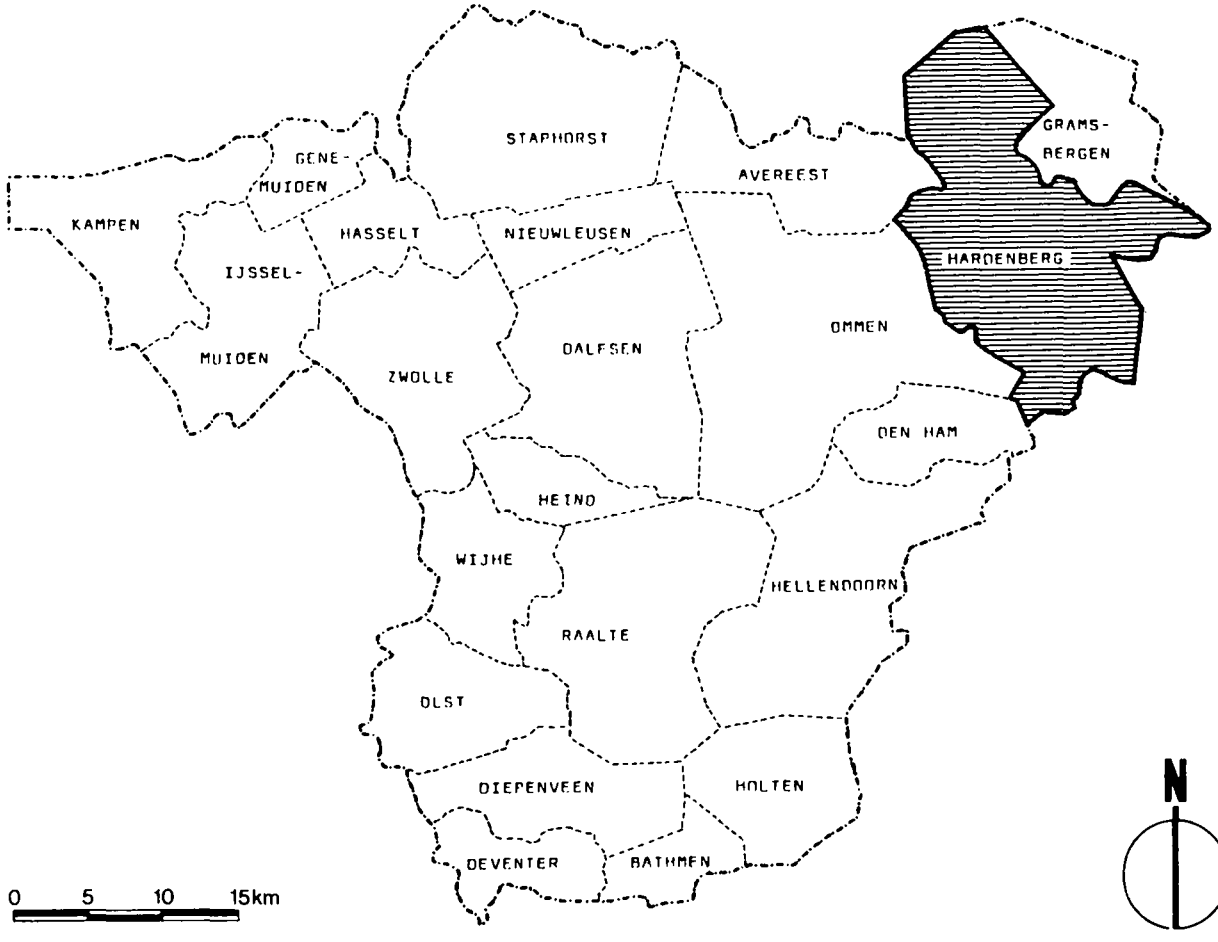

Grenzen van Salland

Gemeentegrenzen

Bron: Atlas van Nederland, 1963 - 1977.

Kaart 2

BODEMGESTELDHEID EN GEOLOGIE

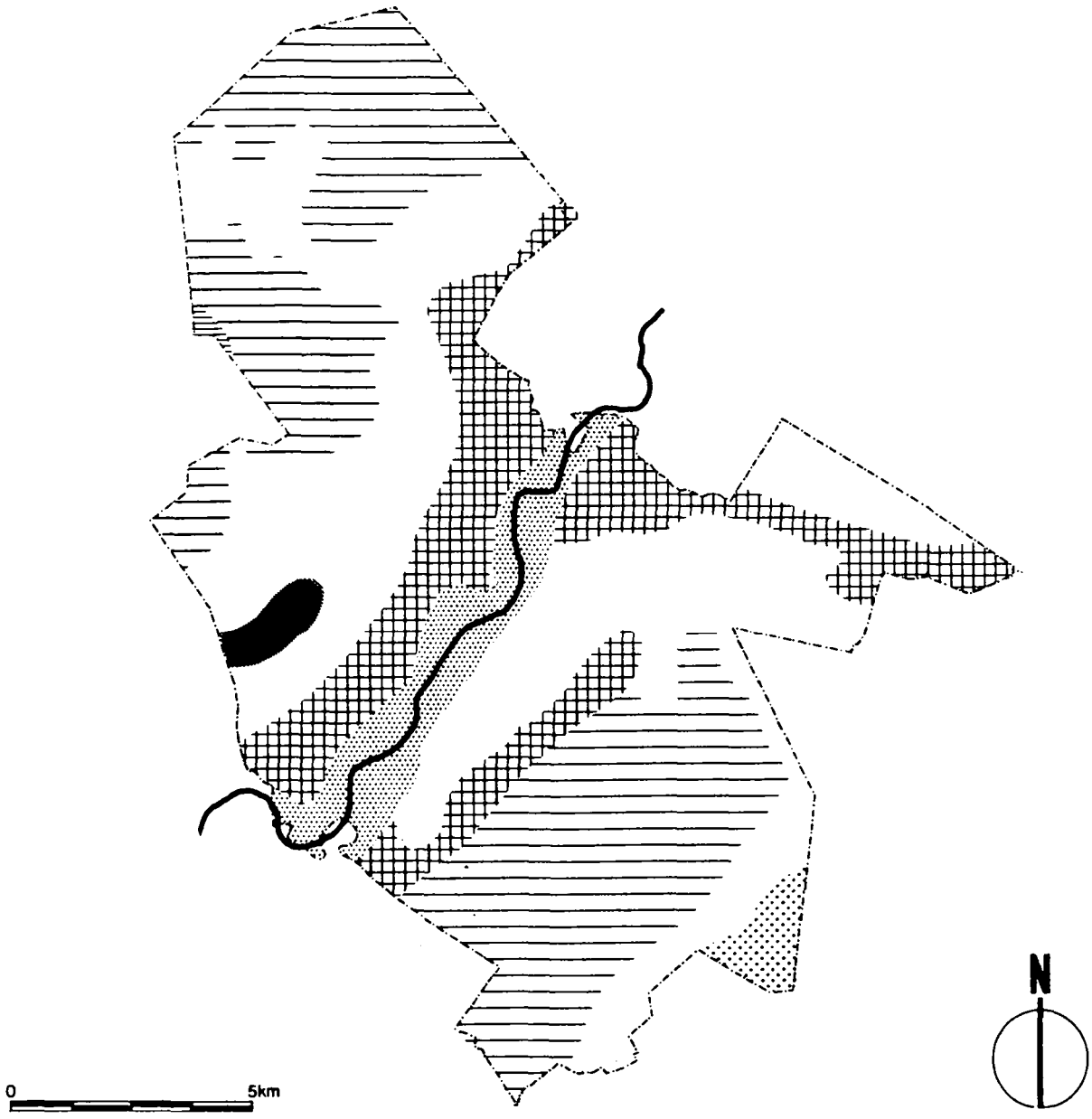

Dalgronden, gedeeltelijk verveend
Podzolgronden
Stuifzanden
Venige beekdalgronden
Niet venige beekdalgronden
Niet venige beekdal- en podzolgronden (oude bouwlandgronden)
Onvergraven hoogveen op grofzandige en grindhoudende afzettingen

Bron: Bodemkaart van Nederland, 1985.

Kaart 3

DE MARKEN

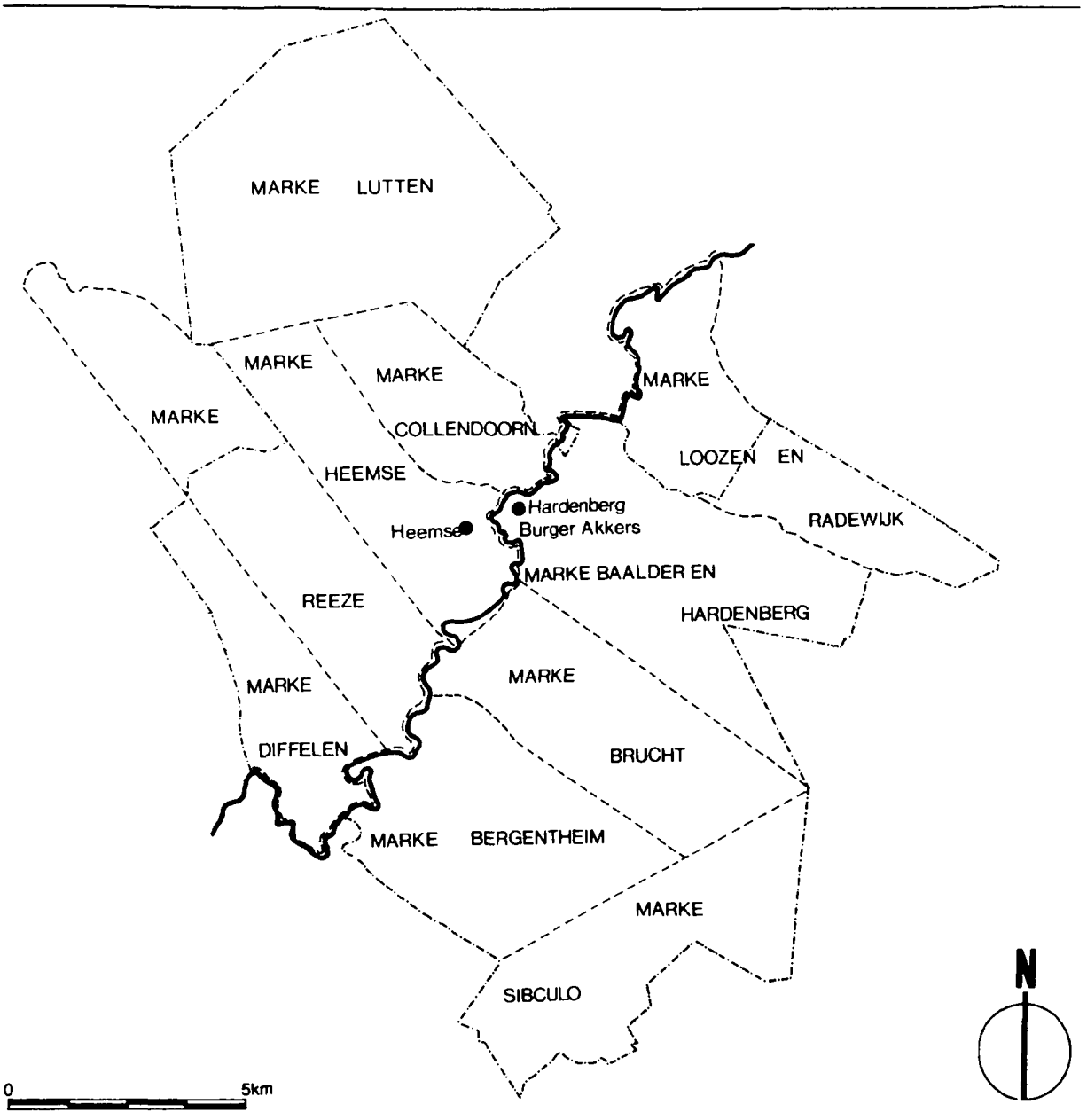

Gemeentegrens

Grenzen van de marken

Bron: Geschiedkundige Atlas van Nederland, 1924.

Kaart 4

INFRASTRUCTUUR ANNO 1984

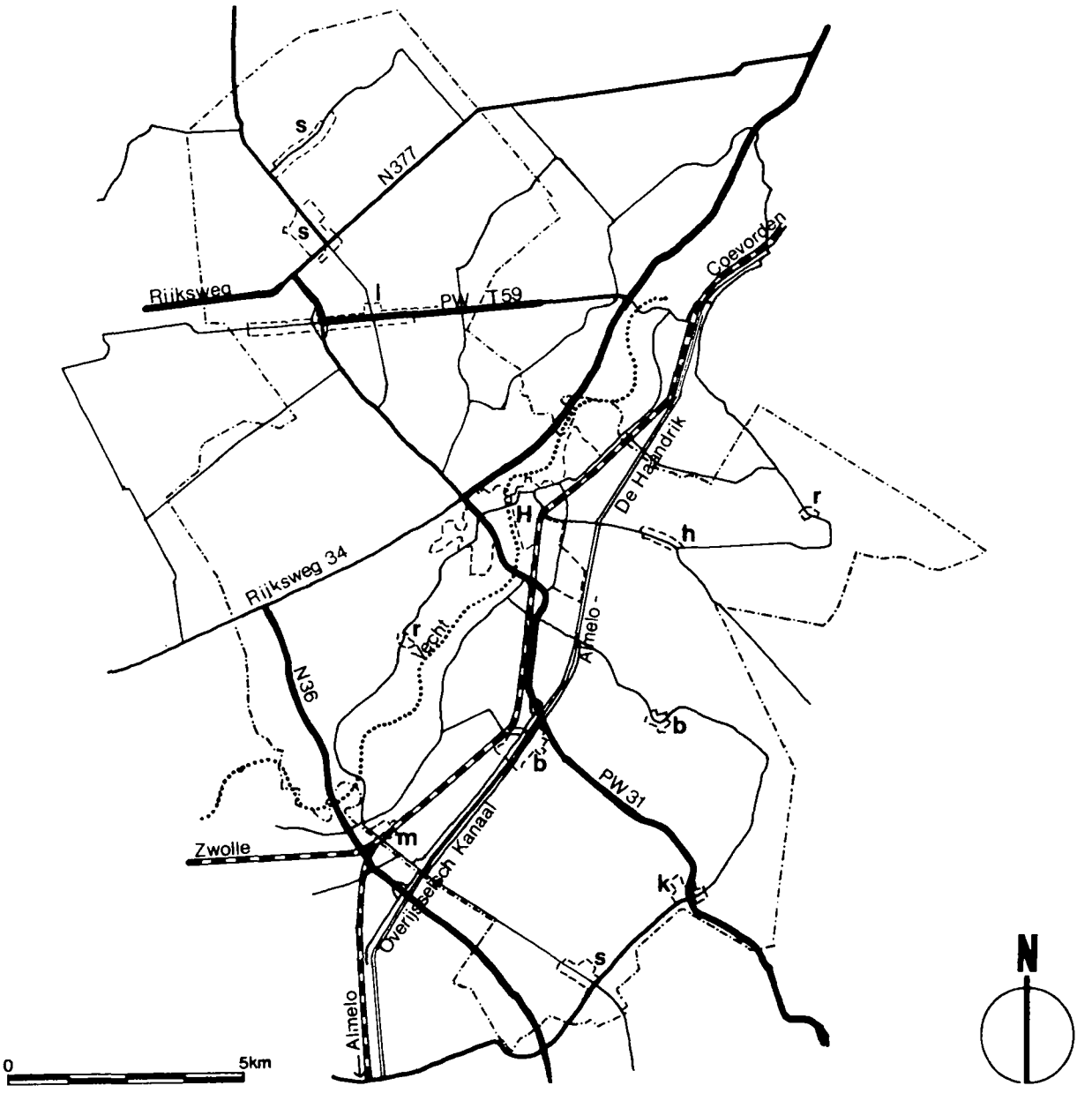

Waterweg
Voormalige waterweg
Autoweg zonder gescheiden rijbanen
Hoofdweg 4 meter of breder
Overige verharde wegen
Spoorweg
Kern

Bron: Grote Topografische Atlas van Nederland, 1987.

Kaart 5

AMBT HARDENBERG OMSTREEKS 1865

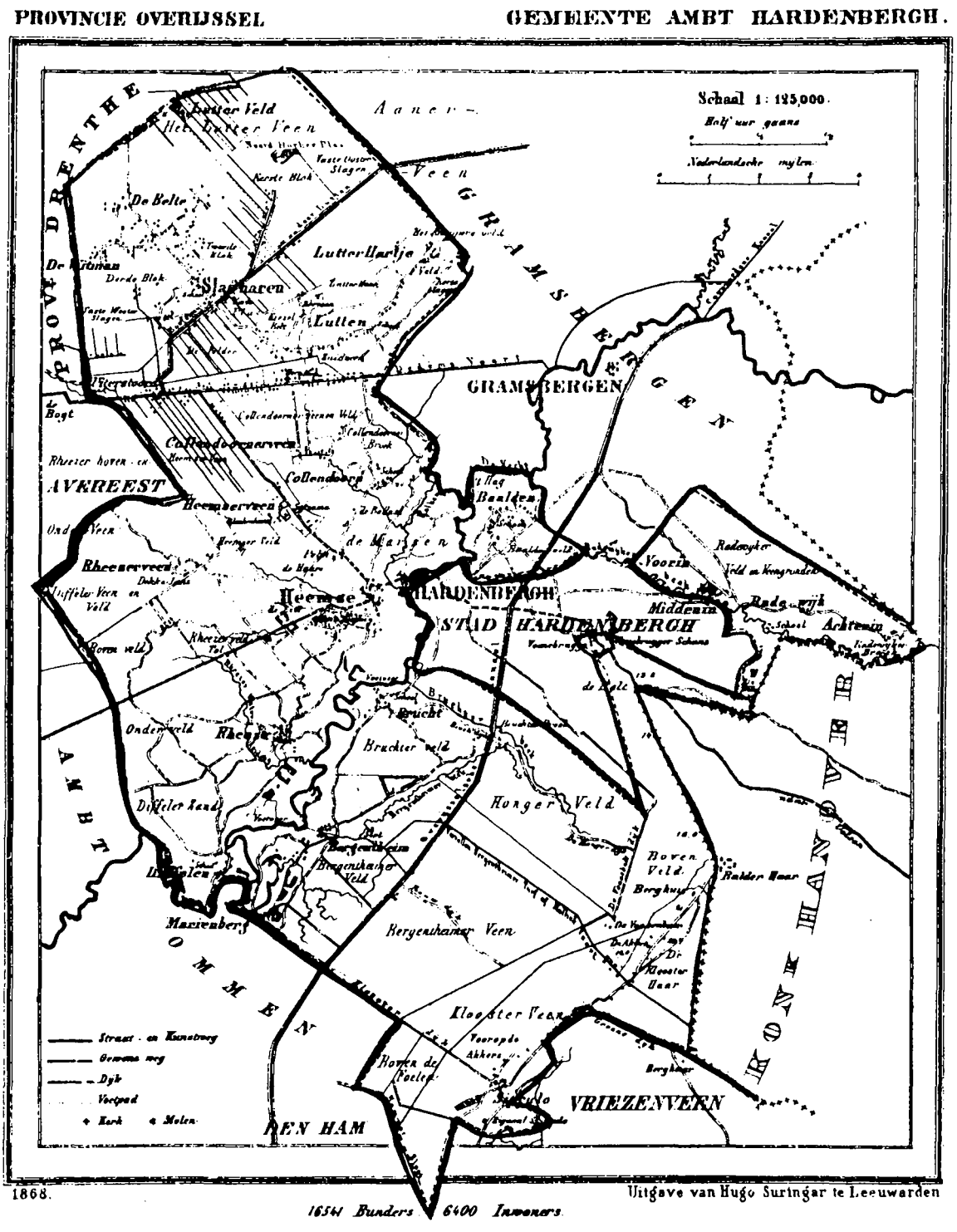

Bron: Gemeente-atlas van Nederland, 1971.

Kaart 6

STAD HARDENBERG OMSTREEKS 1865

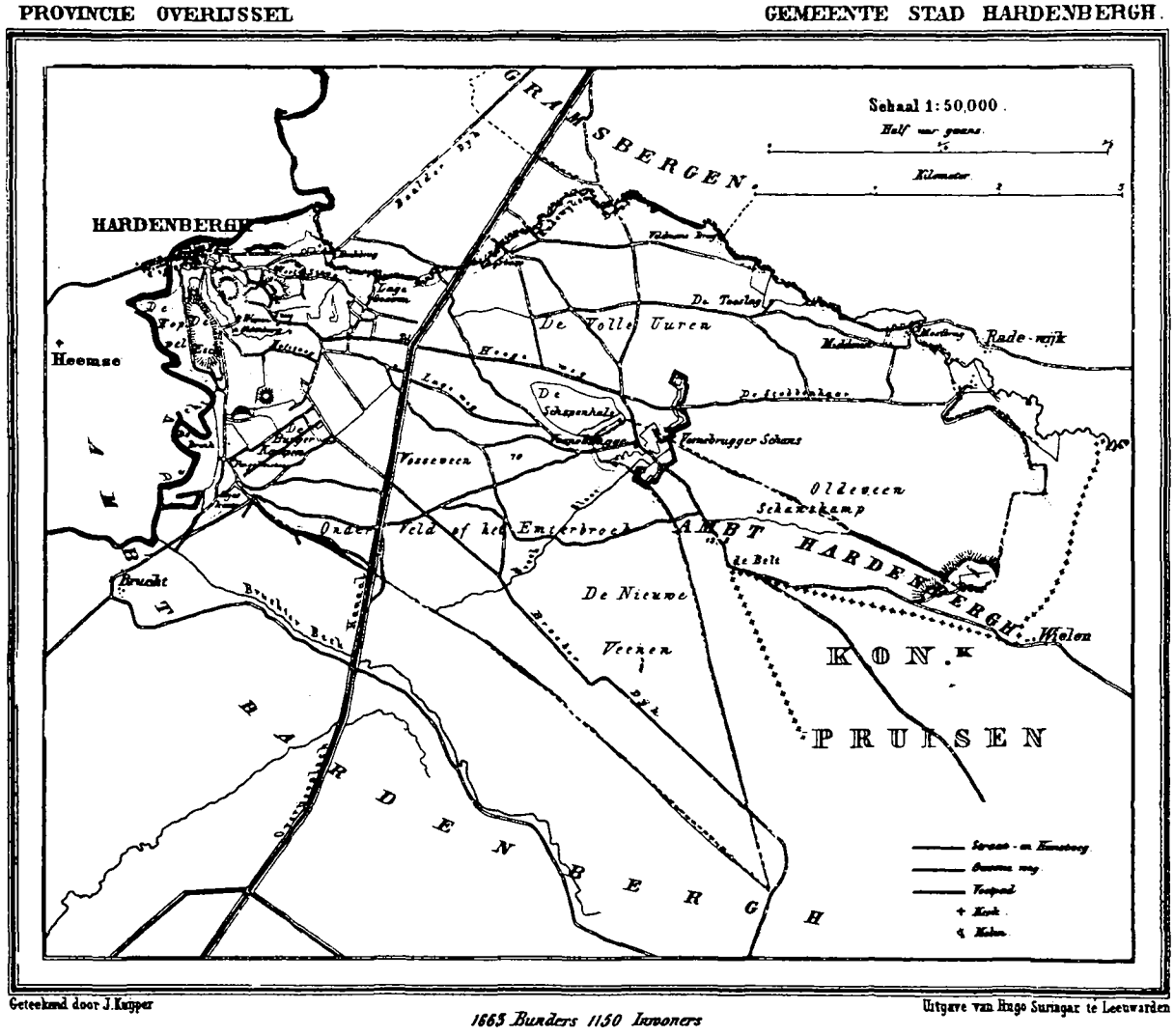

Bron: Gemeente-atlas van Nederland, 1971.

Kaart 7

HARDENBERG OMSTREEKS 1972

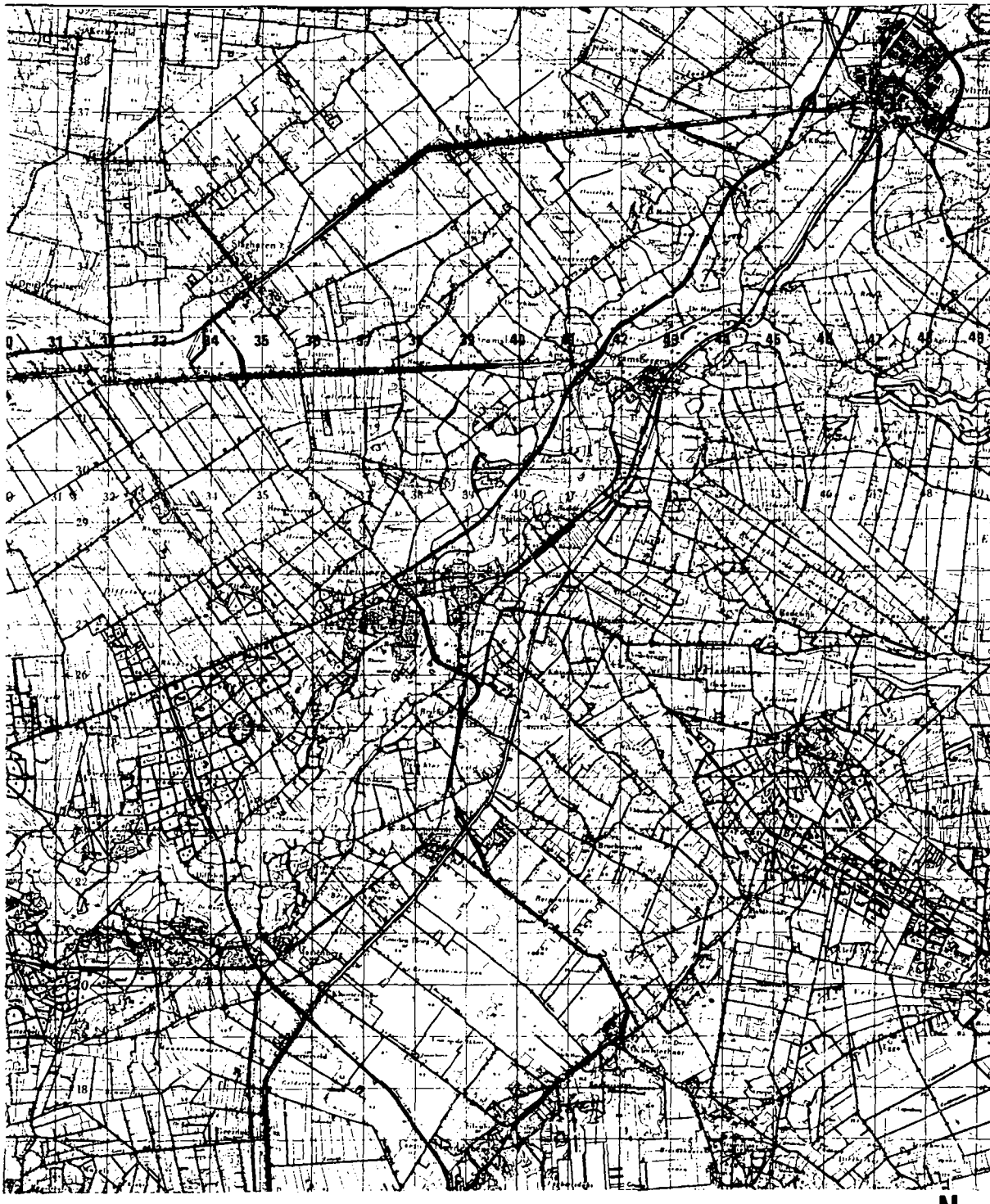

0 4km

N

Bron: Topografische kaart van Nederland, 1974.